

נשים חרדיות: הדרה, השתקה, ומחיקה בחסות המדינה

נויה רימלט

פורסם בספר "מעבר למחיצה: חרדיות, כוח ופוליטיקה" (ורדה מילבאוואר ומינה צמח עורכות, ידיעות ספרים 2023) בעמ' 31 - 66

ב-1997 מינה שר התחבורה ועדה ציבורית בראשות מנכ"ל המשרד דאז נחום לנגנטל על מנת שתבחן את האפשרות לתת היתר לחברות אגד ודן להפעיל קווי אוטובוס מיוחדים לציבור החרדי, הידועים בכינוי "קווי מהדרין", שבהם תתקיים הפרדה בין נשים לגברים. הוועדה הוקמה בעקבות פנייה משותפת למשרד התחבורה של חברות אגד ודן ומי שתוארו על ידי השר כ"נציגי הציבור החרדי". הללו טענו כי הפעלת קווי אוטובוס במתכונת של הפרדה בין המינים תגביר את השימוש בתחבורה הציבורית בקרב הציבור החרדי ותעודד אותו לא להשתמש בהסעות פיראטיות, שלטענת הפונים, היו נפוצות באותה עת. ועדת לנגנטל, שנקראה גם "הוועדה להגברת השימוש בתחבורה ציבורית במגזר החרדי", כללה 13 חברים – תשעה מהם היו נציגי הגורמים שפנו לשר התחבורה בבקשה להפעלת קווי מהדרין. לצד ארבעה רבנים חרדים, שמונו לוועדה על תקן "נציגי הציבור החרדי", נכללו בה גם חמישה נציגים של חברות דן ואגד. תשעת החברים האלה היו רוב מוחלט בוועדה, והרכבה הכתיב למעשה מראש את תוכן המלצותיה. במאי 1997 הוגש לשר התחבורה הדוח הסופי של ועדת לנגנטל, ובו מתווה מוצע להנהגתם של הסדרי הפרדה בין נשים לגברים בקווי תחבורה ציבורית המשרתים את הציבור החרדי.¹ הוועדה המליצה שבקווי אוטובוס אלה תיפתח הדלת האחורית לעליית נוסעות, כך שגברים יעלו מהדלת הקדמית ונשים - מהדלת האחורית. עוד הומלץ כי מי שידאגו לאכיפת הסדרי ההפרדה יהיו מתנדבים מהציבור החרדי, שישכנעו את אוכלוסיית המשתמשים לבצע הפרדה מגדרית הן בהסדרי העלייה לאוטובוס, הן בהסדרי הישיבה בתוכו, כך שהחלק הקדמי ייוחד לגברים והחלק האחורי לנשים. לבסוף המליצה הוועדה לסמן את האוטובוסים הרלוונטיים בשלט "מהדרין". שר התחבורה אימץ את המלצות הוועדה כלשונו ביולי 1997.² הנימוק הרשמי היה שקווי מהדרין יסייעו לתת מענה "לצרכים המיוחדים של האוכלוסייה החרדית".³ בכך ניתן בפעם הראשונה הכשר מוסדי רשמי להנהגתם של הסדרי הפרדה בין נשים לגברים בקווי התחבורה הציבורית בישראל, לאחר עשרות שנים שבהן השתמש הציבור החרדי בתחבורה ציבורית שלא בתנאים של הפרדה. יתרה מזאת, קווי המהדרין, שתפסו תאוצה בראשית המאה ה-21, היו למעשה תחילתו של תהליך שכחלק ממנו גלשה ההפרדה בין המינים לזירות רבות נוספות במרחב הציבורי בהכשר המשפט ובעידוד המדינה. ההפרדה בין נשים לגברים, שהיתה פעם בעיקר תופעה שהוגבלה למרחבים הפנים-קהילתיים של הציבור החרדי, כמו בית הכנסת, אולמות אירועים או מערכת החינוך, נהפכה לתופעה ציבורית רחבת היקף. האקטיביסטית החרדית אסתי רידר-אינדורסקי (2020) התייחסה לאחרונה לתהליך זה ולאופן שבו הוא משפיע בעיקר על נשים חרדיות:

המחיצה תמיד היתה שם, גם באולמי השמחות או אצל קרובי המשפחה החסידיים באירועים מצומצמים. היינו הולכים כמשפחה — נכנסים יחד לאולם, ואז מתפצלים ונפגשים שוב משני עברי המחיצה. גם שם המחיצה היתה ידידותית. מתרחבת כשאפשר, מצטמצמת כשצריך.

¹ דו"ח הוועדה להגברת השימוש בתחבורה ציבורית בקרב המגזר החרדי (1997).
² הודעה לעיתונות מטעם השר לוי, 9.7.1997.
³ לשכת שר התחבורה, סיכום דיון - נושא מהדרין, 9.7.1997 (פורסם ב-14.7.1997).

קשה לי להיזכר בדיוק מתי זה קרה, אבל פתאום המחיצה נמצאת בכל מקום. זו המחיצה השנייה, זו שכבר אינה ידידותית. היא אטומה. לפעמים היא דיקט, ולפעמים זה כבר קיר. פתאום נשים לא רק מופרדות על ידי מחיצה; הן נמחקות. תמונותיהן לא מופיעות, שמותיהן מקוצרים לאות אחת. פתאום כבר לא נכנסים יחד לאולם, אלא יש כניסה מיוחדת לנשים, בדרך כלל מאחור. יש הפרדה גם באוטובוסים. פנים של נשים נעלמות, ממנהיגות בעיתונים ועד מדבקות על גבי השמפו.

בפרק זה אני רוצה לספר את סיפור עלייתה והתבססותה של ההפרדה בין נשים לגברים במרחב הציבורי בשני העשורים האחרונים תוך התמקדות בהיבטים המוסדיים והכוחניים של תהליך זה והשפעתם המיוחדת על נשים חרדיות. באופן ספציפי אני מבקשת להאיר בהקשר זה שני היבטים מרכזיים של התהליך. ההיבט הראשון נוגע לתפקיד המשמעותי שמילאו ועדיין ממלאות רשויות השלטון השונות ביצירת התשתית להתפשטות ההפרדה בין המינים לזירות חדשות במרחב הציבורי ובמתן הכשר ערכי ומשפטי לתופעה. ההיבט השני של התהליך נוגע לאופן שבו המעורבות של רשויות השלטון במיסוד ההפרדה בין נשים לגברים בזירות שונות מסייעת בחיזוק מבני כוח מגדריים פנים-קהילתיים בתוך החברה החרדית, תוך מתן רוח גבית למשטור יתר של נשים חרדיות, להדרתן מהמרחב הציבורי ולהעמקת עמדת השוליות שלהן.

א. "להתמודד עם הצרכים המיוחדים של האוכלוסייה החרדית"

מדוע עלה נושא ההפרדה בין נשים לגברים בתחבורה הציבורית על סדר היום הציבורי בסוף שנות ה-90? בדין וחשבון שפרסמה ועדת לנגנטל נאמר, כי "בדיונים שקוימו עם נציגי המגזר החרדי, התברר כי במערכת התחבורה הציבורית כיום קיימות מספר בעיות המקשות על הציבור הדתי החרדי לשמר נאמנות גבוהה לשירותי התחבורה הציבורית הקיימים". לפיכך, ההמלצה הרשמית לתת היתר להפעלת קווי מהדרין נועדה "להתמודד עם הצרכים המיוחדים של האוכלוסייה החרדית". ואולם, דוח ועדת לנגנטל לא הבהיר כיצד הגיעו חברי הוועדה למסקנה כי הפרדה בין המינים בתחבורה הציבורית היא צורך ממשי של הציבור החרדי. הדוח גם לא חשף מי הם אותם "נציגי המגזר החרדי" שטענו כי ללא הפרדה מגדרית באוטובוסים, הציבור החרדי "לא יוכל לשמר נאמנות גבוהה לשירותי התחבורה הציבורית". בהתאם לכך, חברי הוועדה גם לא התייחסו לשאלה עד כמה החשש של חברות דן ואגד, שרוב הציבור החרדי יפסיק להשתמש בקווי התחבורה הציבורית בשל היעדר הפרדה בין נשים לגברים ויעבור לרכבים פרטיים או להסעות פירטיות, היה מבוסס. עניין אחרון זה הוא מטריד במיוחד משום שנתונים שהיו בידי משרד התחבורה בעת ההיא הצביעו על כך שהציבור החרדי משתמש בתחבורה ציבורית רגילה, הפועלת שלא בתנאים של הפרדה בין המינים, בהיקפים גדולים מאוד ובשיעור הגבוה בצורה משמעותית מהממוצע הארצי. באופן ספציפי, מתברר כי בשנות ה-90 השתמשה כל משפחה חרדית בממוצע בתחבורה ציבורית בהיקף של 12 עד 15 נסיעות ביום, בהשוואה לממוצע ארצי של שתי נסיעות ביום למשפחה.

זאת ועוד, מתברר גם כי לטענה שלפיה הדרישה להפרדה מגדרית בתחבורה ציבורית מבטאת צורך ממשי ואת רצון הציבור החרדי, רובו ככולו, לא היו תימוכין אמפיריים מהשטח באותה תקופה. חברת אגד, שעבורה סוגיית הפעלת קווי מהדרין היתה בסופו של דבר שאלה כלכלית, החליטה לברר את שאלת ה"צורך" בעצמה. בתחילת שנת 2000, ולפני שהחלה להשקיע כספים בהקמת התשתיות הנדרשות לקווי הפרדה בין נשים לגברים, הזמינה אגד סקר עומק, שנועד לברר את עמדות הציבור החרדי ביחס לקווי מהדרין. הסקר נערך על ידי חברת מחקר חיצונית והתבסס על עשר קבוצות מיקוד נפרדות לנשים וגברים מזרמים שונים

ומקבוצות שונות בציבור החרדי. הממצאים היו כי הזרם החסידי תומך בשיעור נמוך בלבד בהנהגת קווי מהדרין בעוד הזרם הליטאי מתנגד לכך נחרצות. עוד גילה הסקר שנשים חרדיות, ובהן נשים המשתייכות לזרם החסידי המחמיר ביותר, תולדות אהרן, הביעו התנגדות לקווי מהדרין בעיקר בגלל טעמי נוחות והצורך בעזרה לילדים.⁴ חברת אגד גנזה את ממצאי הסקר והתעלמה מהם הלכה למעשה. הממצאים פורסמו רק שש שנים מאוחר יותר, בחוברת שהפיקה החברה לקראת יום עיון שקיימה בנושא מערכת היחסים בין חברת אגד ללקוחותיה החרדים. באותה חוברת התייחסה אגד בדיעבד לנתון שעלה מהסקר של שנת 2000, ולפיו נשים חרדיות, אפילו כאלה המשתייכות לזרמים הקיצונים ביותר בציבור החרדי, הביעו התנגדות להפרדה, והגדירה אותו כ"מפתיע ביותר".

ואולם, נראה כי הממצא שלפיו חלקים משמעותיים בציבור החרדי לא תמכו בראשית הדרך בהנהגת הסדרי הפרדה בין נשים לגברים בתחבורה הציבורית לא היה צריך להתקבל בהפתעה. מחקר שערכתי לפני עשור, שניסה לברר כיצד התפתחו קווי הפרדה לאחר שנים רבות שבהן השתמש הציבור החרדי בתחבורה ציבורית מעורבת בהיקפים גדולים מאוד, גילה כי מי שדחפו לקידום קווי מהדרין לציבור החרדי בסוף שנות ה-90 היו גורמים מסוימים מתוך חסידות גור (רימלט, 2012). ניסיונותיהם של גורמים אלה להניע מהלך פנים-קהילתי של שכנוע הציבור להתארגן באופן וולונטרי ולשבת בהפרדה בתחבורה הציבורית נתקלו בהתנגדות, בעוינות ובחוסר נכונות לשיתוף פעולה מצדו של רוב הציבור החרדי. הניסיון הפנים-קהילתי המתועד הראשון לשנות את הסדרי הישיבה המקובלים בתחבורה הציבורית וליצור הפרדה בין נשים לגברים התרחש בעיר החסידית ברובה ביתר עילית (אילן, 1996). גוף בשם "ועד דרכי ישרים", שהחל לפעול ביישוב בסוף 1996, ניסה לקדם את נושא ההפרדה בין נשים לגברים בקו האוטובוס של חברת ביתר-תור מירושלים לביתר עילית באמצעות פרסום כרוזים ברחבי העיר, שבהם הודיעו לתושבים על ההסדר החדש וביקשו מהם "להנהיג בעירנו נסיעות כדעתה של תורה ולערות רוח טהרה על כל באי שער עירנו".⁵ היוזמה להפרדה לא התקבלה בברכה על ידי רבים מתושבי העיר, והדברים הידרדרו לידי אלימות פיזית. בסוף דצמבר 1996 חתמו כמה עשרות מתושבי ביתר עילית על עצומה שמית, שנשלחה לאגודה לזכויות האזרח, ובה מחו נגד מה שכינו "ההתארגנות הבלתי-חוקית אשר פעילותה מכוונת למנוע ישיבת נשים בחלק הקדמי... של האוטובוס". הם ביקשו לפתוח חקירה, שתבחן "איזה גוף עומד מאחורי ההתארגנות הבלתי-חוקית" ו"למה המועצה המקומית... לא מנעה הידרדרות הדברים עד כדי אלימות פיזית".⁶ סגן ראש המועצה המקומית ביתר עילית, עקיבא אוביץ מאגודת ישראל, שעמד בראש ועדת התחבורה העירונית בעיר באותה עת, אמר בתגובה לעיתון "הארץ" כי "היה ניסיון להנהיג הפרדה אבל לא כל כך הלך להם כי חלק מהציבור לא שיתף פעולה" (אילן, 1996).

אם כן, בסוף שנות ה-90 היו רבים בציבור החרדי שהתנגדו לקווי הפרדה, בעיקר מטעמים הקשורים לרצון של משפחות ובני זוג לשבת יחד באוטובוס. נשים במיוחד העדיפו לשבת בקדמת האוטובוס מטעמי נוחות, שהיו קשורים מן הסתם לקשיים המיוחדים שיש לנשים הרות בנסיעות תכופות בתחבורה ציבורית. אך

⁴ נתוני הסקר פורסמו בעמ' 11 בחוברת שהפיקה חברת אגד ב-2006 לקראת יום עיון שקיימה בנושא מערכת היחסים בין אגד ללקוחותיה החרדים. מהחברת מתברר כי הסקר נערך בקבוצות מיקוד עם משתתפים מהחוגים החרדיים בלבד במלון מוריה בירושלים. בפועל התקיימו עשר קבוצות מיקוד, נפרדות לנשים ולגברים, בהנחייתו של ד"ר אבינועם ברוק, ממנהלי מכון המחקר Market Watch, מחקרי שוק וסקרי דעת קהל בע"מ. חשוב לציין כי במשרדו של דובר אגד סירבו בזמנו לבקשתי להעביר לי עותק של הסקר המקורי מנימוקים שסירבו לפרט והוגדרו כ"שיקולים מסחריים ואחרים" השמורים עמם.

⁵ הכרוז ללא תאריך שהופץ לתושבי העיר נשא את הכותרת "אגרת מלב אל לב!" והסתיים במילים: "חזק, חזק ונתחזק!"
⁶ באופן ספציפי נכתב באותה עצומה תחת הכותרת בס"ד: "אנו נציגי ביתר עילית הח"מ, מוחים נגד ההתארגנות הבלתי-חוקית אשר פעילותה מכוונת מניעת ישיבת נשים בחלק הקדמי, דהיינו: כל החצי הראשון של האוטובוס קו 190 'ביתר תור', ודורשים חקירה עד תום ההליכים בנוגע ל: 1. איזה גוף עומד מאחורי ההתארגנות הבלתי-חוקית הזאת ומי מימן את פעילותה? 2. למה המועצה המקומית, אשר בתחום שיפוטתה ואחריותה נעשו הדברים, לא הגיבה כפי שמתחייב ע"פ החוק במצבים כאלה ולא מנעה הידרדרות הדברים עד כדי אלימות פיזית? וכל זאת על מנת למנוע הישנות הדברים". העצומה נושאת את התאריך כ"ז בכסלו תשנ"ז והיא התקבלה במשרדי האגודה לזכויות האזרח ביום 20.12.1996.

למרות ההתנגדות המשמעותית למעבר לנסיעה בתחבורה ציבורית בתנאים של הפרדה, שבאה לידי ביטוי גם בסקר העמדות שערכה אגד בשנת 2000, החליטה החברה בכל זאת לקדם את פרויקט קווי הפרדה יחד עם מי שפנו אליה והציגו עצמם כ"נציגי הציבור החרדי". מאז 2001 החלה החברה להפעיל אוטובוסים נפרדים בעיקר בקווים בין-עירוניים, שחיברו בין ערים ויישובים בעלי ריכוז חרדי גבוה. ההחלטה הזאת התקבלה, מתברר, בעיקר מטעמים כלכליים. בכתבה עיתונאית שפורסמה ב-2003 ועסקה בתופעה החדשה יחסית של תחבורה ציבורית בהפרדה בין נשים לגברים הסביר דובר אגד: "מדובר בעניין כלכלי טהור. זהו שירות לגיטימי שאנחנו נותנים לאוכלוסייה שדורשת אותו, במטרה להגדיל את ציבור הנוסעים שלנו" (רותם, 2003).⁷

החבורת שהפיקה חברת אגד ב-2006, שהוקדשה למערכת היחסים בינה לבין לקוחותיה החרדים, שופכת אור מפורט יותר על הסיבות שבגינן התגייסה החברה בהדרגה לנושא קווי המהדרין ועל טיב האינטרסים שהזינו מהלך זה. באופן ספציפי, החבורת תיעדה בפרוטרוט את נסיבות הפיכתו של אחד הקווים הרווחיים של אגד - קו אשדוד-בני ברק - לקו שבו גברים יושבים מלפנים ונשים נדרשות לשבת מאחור:

אחד מציוני הדרך החשובים בקווי מהדרין של האגודה הוא קו 350 המקשר בין בני ברק לאשדוד. קו עתיר נוסעים זה היה טרף קל לחאפרים, החל ממוניות וכלה בבעלי רכב פרטיים, לא מורשים, שהסיעו נוסעים בתשלום ועשו ככל העולה על רוחם. פעילות החאפרים פגעה בתפוסת קווי השירות הסדירים וגרמה להפסדים ניכרים לאגד. כאשר פנו עסקני התחבורה החרדים באשדוד לאגד וביקשו הפעלת הקו כקו מהדרין, ניתנה להם על ידינו הסכמה עקרונית תוך הבנה, שהרבנים והעסקנים של הציבור החרדי חייבים לפעול בצורה נמרצת והחלטית כדי למגר את תופעת ההסעות הבלתי-מורשות.

קבוצת עסקנים מקומיים בראשותו של הרב משה רדז'מינסקי פעלה בקרב רבני הקהילות החרדיות באשדוד ואלה פרסמו "תקנת העיר" שקראה לתושבי הקריות החרדיות לנסוע אך ורק "בקו המיוחד של אגד בלבד".

בתקנת העיר אף נקבעו כללי התפעול של קו המהדרין... מהדלת הקדמית יעלו גברים... כאשר השורות הראשונות מאחורי הנהג מיועדות לגברים בלבד... על תקנות אלה חתמו כל רבני הקהילות החרדיות באשדוד.

האמור לעיל מספר אם כן את סיפור ההפרדה כולו וממחיש כיצד אינטרסים כלכליים של חברת אגד היו שזורים בהקשר זה ללא הפרד באינטרסים כוחניים של גורמים קיצוניים בתוך הציבור החרדי. משה רדז'מינסקי, המוזכר בפרסום של אגד כמי שיזם וקידם את "תקנת העיר" והחתים עליה את רבני הפלגים השונים בציבור החרדי, הוא חסיד גור, מראשוני העסקנים למען קידום ה"צניעות" בציבור החרדי. הוא הקים את הוועד למען טוהר המחנה ועמד בראש משמרות הצניעות באשדוד. בתקשורת החרדית הוא תואר כמי ש"השתלט" על אגד⁸ ו"המציא" את קווי המהדרין (כהן, 2012). הרעיון של עסקנים כמו רדז'מינסקי היה לגייס את התשתיות ואת המשאבים של חברה כאגד, המפעילה חלק ניכר מקווי התחבורה הציבורית בישראל, ובמקביל לדאוג לכך שרבנים נחשבים בציבור החרדי יצאו בקריאה לנסיעה בתנאים של הפרדה -

⁷ ראו בהקשר זה גם את כתבתו של אטינגר, 2006.

⁸ רדז'מינסקי מ"טוהר המחנה" משתלט גם על אגד, **בחרי חרדים**, 18.09.2002, https://www.bhol.co.il/forumS/topic.asp?topic_id=192352

קריאה שהציבור החרדי לא יוכל לסרב לה. במלים אחרות, על מנת שעסקני המהדרין יצליחו להפעיל לחץ על הציבור החרדי ובמיוחד על נשים לשנות את הרגלי העלייה לאוטובוס והישיבה בתוכו, נדרש קודם כול שחברת אגד תפתח את הדלת האחורית לעליית נשים בעשרות קווי האוטובוס המשרתים את הציבור החרדי ותאפשר גם למתנדבים מטעם הציבור החרדי לאכוף את הסדרי ההפרדה בתוך האוטובוס. כזכור, אחת ההמלצות של ועדת לנגנטל היתה כי מי שידאגו לאכיפת הסדרי ההפרדה יהיו מתנדבים מהציבור החרדי, שישכנעו את אוכלוסיית המשתמשים לבצע הפרדה בין המינים הן בהסדרי העלייה לאוטובוס, והן בהסדרי הישיבה בתוכו. התשתית הציבורית להפרדה היתה אפוא תנאי שבלעדיו לא יכלו שומרי הצניעות בציבור החרדי לקדם את חזונם ביחס לשינוי הרגלי הנסיעה של הציבור החרדי בתחבורה הציבורית ומעבר להסדרי ישיבה נפרדים לנשים ולגברים. בהקשר זה ניתן אפוא להצביע על קשר בין יצירת תשתית המהדרין בתחבורה הציבורית לבין עוצמת הלחץ שניתן היה להפעיל לאורך השנים על הציבור החרדי לשתף פעולה עם בשורת ההפרדה. ואכן, שיתוף הפעולה בין אגד לבין חסידי חזון ההפרדה בציבור החרדי, כמו משה רדז'מינסקי, הוכיח את עצמו כהימור מוצלח מבחינתם של שני הצדדים. הקיצונים בתוך הציבור החרדי קיבלו הזדמנות לכפות את רעיון ההפרדה על רוב הציבור שלהם באמצעות גיוס התשתיות של חברת אגד. לחברת אגד ניתנה האפשרות לקדם את האינטרסים הכלכליים שלה תחת הסיסמה שהיא מתגייסת להגנה על הצרכים של הציבור החרדי. אולם, כפי שהסביר באותן שנים בעילום שם אחד מתושביה החרדים של ביתר עילית, "במציאות, אין כאן באמת רגישות לרצון הציבור, אלא ריצוי הקולניים והקיצוניים בו" (רותם, 2003).

ב. בין ה"צורך" בהפרדה ל"זכות" להפרדה: "ההתחשבות באמונותיו ובצרכיו הדתיים של כל אדם היא מעקרונות היסוד של המשפט הישראלי"

לצד מתן היתר מנהלי להפעלת קווי מהדרין והקמתה של תשתית ציבורית לאכיפת הסדרי הפרדה בין נשים לגברים באוטובוסים, התרחש באותן שנים מהלך משמעותי נוסף, שבמסגרתו זכתה התופעה גם להכשר נורמטיבי, תחילה בכנסת ואחר כך בבית המשפט העליון. הסוגיה עלתה לדיון בכנסת כחלק מהדיונים על חקיקתו של חוק איסור הפליה במוצרים ושירותים בשנת 2000.⁹ מטרתו המקורית של החוק היתה להבטיח כי במקומות פרטיים בעלי אופי ציבורי, כגון מועדונים, בתי קפה או בריכות שחייה, לא יתאפשר להנהיג מדיניות של סלקציה והפרדה נגד קבוצות מוגנות, בהן נשים, מזרחים, ערבים ועולים. עם זאת, במהלך הדיונים על החוק עלה החשש כי החלה גורפת של עקרון איסור האפליה על בסיס מין על יחסים במשפט הפרטי תפגע במיוחד בקהילה החרדית, המקיימת הסדרי הפרדה בין נשים לגברים מטעמי דת, תרבות ומסורת. מכיוון שכך הוסף לחוק חריג, המתיר בתנאים מסוימים קיומן של מסגרות נפרדות לנשים ולגברים.¹⁰

בהקשר זה מעניין לגלות כי במוקד הדיון בכנסת על סוגיית ההפרדה בין המינים עמדה הדוגמה של קווי המהדרין, שהחלו להתבסס באותן שנים. רבים מחברי הכנסת התייחסו להפרדה בין נשים לגברים בתחבורה הציבורית המשרתת את הציבור החרדי כעניין המשקף צורך דתי ממשי של הציבור החרדי, ולכן גם מטיל חובה על המדינה לסייע במימושו. יתרה מזאת, מה שהעמיק וחיזק את ממד הלגיטימיות של התופעה

⁹ חוק איסור הפליה במוצרים, בשירותים ובכניסה למקומות בידור ולמקומות ציבוריים, תשס"א-2000, ס"ח 58.
¹⁰ באופן ספציפי קובע החריג המעוגן בסעיף 3(ד) לחוק: "אין רואים הפליה לפי סעיף זה – בקיומן של מסגרות נפרדות לגברים ולנשים, כאשר אי-ההפרדה תמנע מחלק מהציבור את הספקת המוצר או השירות הציבורי, את הכניסה למקום ציבורי, או את מתן השירות במקום ציבורי, ובלבד שההפרדה היא מוצדקת בהתחשב בין השאר באופיו של המוצר, השירות הציבורי או המקום הציבורי, במידת חיוניותו שלו, בקיומה של חלופה סבירה לו, ובצרכי הציבור העלול להיפגע מההפרדה".

בעיניהם של אותם חברי כנסת הוא המשגה הנורמטיבית של ההפרדה בין נשים לגברים בכל זירה במרחב הציבורי כזכות יסוד של הציבור החרדי. משמע, בהקשר זה חל מעבר מעניין מההגדרה הראשונית של ההפרדה על ידי משרד התחבורה ב-1997 "כצורך" של הציבור החרדי להמשגתה הסופית על ידי המחוקק שנים ספורות לאחר מכן כעניין של "זכות". אמנון רובינשטיין, ששימש בזמנו יושב ראש ועדת חוקה, חוק משפט, הצהיר בעת הדיונים על הצעת החוק: "רבותי, יש כאן חברה מורכבת שיש בה אלמנטים שההפרדה היא נוהג מקובל, לא רק בשירותים חיוניים, אלא בכל דבר... ואנחנו לא רוצים לכפות עליהם אורח חיים שונה".¹¹ בדיון אחר הוסיף רובינשטיין והסביר כי הנימוק המרכזי בזכות הכרה במעמדן הלגיטימי של מסגרות, שיש בהן הפרדה בין נשים לגברים, הוא ש"מבחינת עקרונות של חוקה ליברלית צריך לכבד את חופש המסורת הדתית והחרדית".¹²

אם כן, לצד ההיתר הפורמלי של משרד התחבורה להפעלת קווי מהדרין ולצד ההתגייסות המעשית של חברות התחבורה הציבורית, ובראשן חברת אגד, להנחת התשתית הציבורית להפרדה באוטובוסים, הרשות המחוקקת נתנה גם הכשר נורמטיבי-מהותי לתופעה. זאת, תוך הצגת העיקרון של הפרדה בין נשים לגברים בתחבורה הציבורית לא רק כעניין המצוי בקונצנזוס בציבור החרדי, אלא גם ככזה שמימושו מחייב הגנה מדינתית בשל זכותו של הציבור החרדי להגנה על חופש הדת והמסורת.

כמעט עשור שנים לאחר שעסקה הכנסת בסוגיית ההפרדה באוטובוסים, העניין הגיע לדיון גם בבית המשפט העליון. קבוצה של נשים, וביניהן נשים דתיות, שחוו אירועים קשים של אלימות מילולית ופיזית בקווי האוטובוס הנפרדים, הגישו ב-2007 עתירה לבג"ץ באמצעות המרכז הרפורמי לדת ומדינה. מהעתירה התברר כי בקווי המהדרין התפתחו פרקטיקות של כפייה, שבמסגרתן נדרשו נשים, שנסעו בקווים אלה, להתלבש בלבוש צנוע ולעלות לאוטובוס רק מהדלת האחורית. הנשים שלא השלימו עם כפייה זו הושפלו, הוטרוזו מילולית ופיזית, הוכו ואף סולקו מהאוטובוס. חברת אגד, שהיתה אחת המשיבות בעתירה, הסבירה בתגובה שהגישה לבית המשפט כי "קווי המהדרין נשוא עתירה זו... הינם במהותם קווי שירות שיועדו ונוצרו מלכתחילה לאור ביקוש רב להם בקרב הציבור החרדי ולאור הנחיצות בקיומם ובהתאמתם למאפייניו ולצרכיו של אותו ציבור". החברה הוסיפה וכתבה, כי "החברה החרדית, אשר ערכי הצניעות, השמרנות ואיסור התערבות בין נשים לגברים הינם חלק מערכיה ואמונותיה, התקשתה לעשות שימוש בתחבורה הציבורית הסדירה אשר מיועדת לכלל הציבור ובכלל זאת לציבור החילוני ונדרשה אפוא למציאת פתרון תחבורתי אחר, אשר יתאים לערכים אלה".¹³

בית המשפט העליון בשבתו כבית משפט גבוה לצדק קיבל כנקודת מוצא את הטענה העקרונית, "שאינן פסול ברעיון של אוטובוסים שיש בהם הפרדה הבאה להיענות לצרכי הציבור החרדי".¹⁴ לפיכך המליצו שלושת השופטים שישבו בדיון למשרד התחבורה להקים ועדה ציבורית שתבדוק את המצב הקיים בקווי המהדרין ותגבש המלצות ביחס להמשך קיומם ולהסדרים הרצויים בהם. הוועדה אכן הוקמה על ידי שר התחבורה, והמלצותיה, שהוגשו בסוף 2009, סיפקו בסופו של דבר לבית המשפט את המסגרת להכרעה בעתירה.¹⁵ באופן ספציפי, בית המשפט נסמך על שני ממצאים מרכזיים בדיון וחשבון המסכם של הוועדה. מצד אחד, הוועדה מצאה כי ההסדרים הקיימים בקווי המהדרין אינם וולונטריים והדגישה את "הפיקציה שבתיאור המצב

¹¹ פרוטוקול ישיבה מס' 188 של ועדת חוקה, חוק ומשפט, הכנסת ה-15 (30.10.2000).

¹² פרוטוקול ישיבה מס' 172 של ועדת חוקה, חוק ומשפט, הכנסת ה-15 (27.8.2000).

¹³ בג"ץ 746/07 רגן נ' משרד התחבורה, תגובה לעתירה למתן צו על תנאי וצו ביניים מטעם המשיבה 2, סעיפים 1 ו-4 (30.04.2007).

¹⁴ שם, פדאור 208 (2) 805, פסקה ד(1) לפסק דינו של השופט רובינשטיין (2008).

¹⁵ הדוח המסכם של הוועדה לבדיקת הסדרי ההסעה בתחבורה ציבורית בקווים המשמשים את המגזר החרדי, 2009. media.mot.gov.il/PDF/HE_TRAFFIC_PUBLIC/kavey_mehadrin_report.pdf

הקיים כוולונטריי". הדוח קבע כי "התמונה שהצטיירה בפני הוועדה היא כי בפועל במקרים רבים היסוד הוולונטרי של ההסדר המקורי אינו נשמר. ישנם גילויי אלימות מילולית ואף פיזית. במקרים רבים ההסדר נאכף בכוח הזרוע או באיומים. דווחו מקרים של תקיפה והשפלה שחלקם מתואר בכתב העתירה שהוגש לבג"ץ". אולם מנגד, הוועדה התרשמה שהדרישה להפרדה מגדרית בתחבורה הציבורית מבטאת "רצון כן של חלקים מהציבור החרדי". מסקנתו של בית המשפט, בהתבסס על שני הממצאים הללו, היתה כי בקווי התחבורה המשרתים את הציבור החרדי יש להקפיד על הסדרי נסיעה, שיהיו מצד אחד וולונטריים לחלוטין, ובה בעת יאפשרו גם "גמישות לאותם נוסעים המבקשים לנהוג בעצמם הפרדה מגדרית".¹⁶ השופט אליקים רובינשטיין, שכתב את פסק הדין המרכזי בסוגיה, הוסיף וקבע כי "ייתכן אף שיש לנסות לסייע" למבקשי ההפרדה, "שכן ההתחשבות באמונותיו ובצרכיו הדתיים של כל אדם היא מעקרונות היסוד של המשפט הישראלי".¹⁷ השורה התחתונה של פסק הדין היתה אפוא כי מעתה ואילך לא ניתן יהיה לכפות על נשים לשבת בחלקו האחורי של האוטובוס וכי כל הסדר מוכוון או כופה של הפרדה בין נשים לגברים בתחבורה ציבורית הוא בלתי-חוקי. עם זאת, לצד איסור הכפייה יש להתחשב ברצונם של אלה המבקשים "לשמור על תפיסתם התרבותית-דתית" ולקיים בקווים אלה "הפרדה וולונטרית".

ברמה המעשית וכנגזרת של העמדה העקרונית התומכת ב"הפרדה וולונטרית" בתחבורה הציבורית, בית המשפט הורה לחברת אגד להציב בתוך האוטובוסים שלטים המודיעים על ביטול הסדרי ההפרדה ומדגישים כי זכותו של כל נוסע לשבת באשר יחפוץ.¹⁸ עם זאת, נקבע כי בעשרות הקווים נשואי המחלוקת תישאר הדלת האחורית פתוחה לעליית נוסעות, למשך תקופת ניסיון של שנה נוספת, על מנת לאפשר לנשים החפצות בכך לשמר הפרדה בהסדרי העלייה לאוטובוס ולשבת בחלקו האחורי. בית המשפט הסביר שבמהלך שנת המבחן יוכל שר התחבורה לבחון אם, בניגוד לעבר, רשויות האכיפה מצליחות להבטיח שהסדרי הישיבה בקווי האוטובוס הרלוונטיים הינם "וולונטריים לחלוטין". אם המסקנה תהיה שניתן לשמור על איזון ראוי בין "הרצון להבטיח שהסדרי הישיבה באוטובוסים יהיו וולונטריים לחלוטין" לבין מתן "גמישות לאותם נוסעים המבקשים לנהוג בעצמם הפרדה מגדרית" יוכל השר לשקול הרחבת הסדר זה לקווים נוספים.¹⁹ השופט סלים ג'ובראן, שהצטרף בהסכמה לפסק דינו של השופט רובינשטיין, חיזק את המסקנה שלפיה סוגיית ההפרדה נוגעת בטבורה בזכויות יסוד של הציבור החרדי והוסיף, "עלינו כחברה לכבד את תרבותו של האחר ואת מנהגיו, וזאת תוך איזון בין הזכויות והאינטרסים השונים..."

אם כן, בדומה לדיון בכנסת עשר שנים קודם לכן, שהמשיג לראשונה את סוגיית ההפרדה המגדרית בתחבורה הציבורית לא רק כצורך ממשי של חלקים נכבדים בציבור החרדי, אלא גם כעניין המצוי בליבת הזכות לחופש דת ותרבות של הציבור החרדי, גם בית המשפט העליון שרטט חיבור דומה בין הצורך בהפרדה בין המינים לבין זכות יסוד הראויה להגנה. יתרה מזאת, בהקשר זה אפשר להצביע על התפתחות באופן שבו גויס המשפט למתן הכשר לתופעה. הכנסת קבעה כזכור כי הפרדה בתחבורה ציבורית המשרתת את הציבור החרדי יכולה להיחשב לחריג מותר לעקרון איסור האפליה על בסיס מין בשל הצורך של ציבור זה בהפרדה בכל זירה אפשרית. בית המשפט העליון עשה צעד נוסף בהקשר זה וקבע כי הצורך של הציבור החרדי

¹⁶ בג"ץ 746/07 רגן נ' משרד התחבורה, פדאור (2)11, 849, פס' ל"ח לפסק דינו של השופט רובינשטיין, 2011.

¹⁷ שם, פס' ח' לפסק דינו של השופט רובינשטיין.

¹⁸ באופן ספציפי נקבע בפסק הדין כי הנוסח המדויק של השלטים שייטלו בתוך האוטובוסים יהיה כדלקמן: "כל נוסע רשאי לשבת בכל מקום שיבחר (למעט המקומות המסומנים לאנשים עם מוגבלויות), הטרדת נוסע בעניין זה עלולה להיות עבירה פלילית". ראו שם, פס' ל"ו לפסק דינו של השופט רובינשטיין.

¹⁹ שם, פס' ל"ח לפסק דינו של השופט רובינשטיין.

בהפרדה בין נשים לגברים באוטובוסים מטיל גם חובה פוזיטיבית על המדינה "לסייע" במימושו באמצעות פתיחת הדלת האחורית לעליית נשים, החפצות באופן וולונטרי לשבת בחלקו האחורי של האוטובוס.

עם זאת, החיבור בין ה"צורך" של הציבור החרדי בהפרדה בתחבורה הציבורית לבין "הזכות להפרדה וולונטרית", כפי ששורטט בפסק דינו של בית המשפט העליון, הוא בעייתי משום שהוא מתעלם מההיבטים המגדריים והכוחניים, שאפיינו ועדיין מאפיינים את תהליך התפשטות ההפרדה המגדרית לזירות חדשות במרחב הציבורי, ובמיוחד בתחבורה הציבורית, בעשורים האחרונים. כזכור, חזון ההפרדה נולד ביוזמתם של גורמים קיצוניים מהזרם החסידי בציבור החרדי, על רקע מציאות שבה אי-ההפרדה היתה הנורמה הרווחת לשימוש בתחבורה הציבורית בקרב האוכלוסייה החרדית וחלקים משמעותיים מאוכלוסייה זו, בעיקר נשים, התנגדו למעבר לנסיעה בתנאים של הפרדה, כפי שהתברר מסקר העמדות שערכה חברת אגד בשנת 2000. התנגדות זו היא שהולידה לאורך השנים גילויים של כפייה ואלימות בתוך האוטובוס, שתוארו בפירוט בעתירה שהוגשה לבג"ץ בעניין זה וגם בכתבות שונות שהתפרסמו בעיתונות במהלך השנים.²⁰ משמע, אם הציבור החרדי כולו היה רוצה לעבור באופן וולונטרי לנסיעה בתנאים של הפרדה, לא היה כל צורך בגילויים של כפייה ואלימות. לכן, ההנחה של בית המשפט, שלפיה הדינמיקה הכוחנית באוטובוס תיעלם ברגע שיוכרוז כי מעתה ואילך מותרת רק "הפרדה וולונטרית", לא היה לה לכאורה על מה לסמוך, במיוחד בהתחשב במבני הכוח המאפיינים את החברה החרדית. רידר-אינדורסקי, שבשנים האחרונות נאבקה בהקצנה הגוברת בציבור החרדי בכל הנוגע להפרדה ולהדרת נשים, הסבירה לאחרונה עד כמה המושג "בחירה וולונטרית" הוא ריק מתוכן כשמדובר בציבור שאליו היא משתייכת:

עבורי המושג בחירה הוא משאת לב. כמיהה לחברה שאכן מתקיימת בה בחירה... מדובר באחד האתוסים שהחברה החרדית שוקדת לטפח: כולן מסכימות, כולם בוחרים בעולם התורה ו"בשבתי בבית ה' כל ימי חיי". אם אתה לא רוצה אתה לא חייב. אם את לא רוצה את לא חייבת. קשה לאדם מן החוץ להבין שמדובר בבחירה ריקה מתוכן. ברור שאם אינך רוצה ללמוד בישיבה אתה לא חייב – אלא שהסנקציות שיופעלו נגדך יגרמו לך לחזור עם הידיים המניפות דגל לבן. ברור שאף אחד לא מכריח אותך לא לנהוג – אלא שמוסדות הלימוד יהיו סגורים עבור ילדייך או שתעברי השפלות בדרך. "כולן מסכימות – כולם מסכימים ובוחרים" הוא אחד השקרים הגדולים ביותר של כל חברה שמרנית, שאין בה יותר משתי גרסאות לחיים (רידר-אינדורסקי, 2018, עמ' 92).

חשוב לציין כי מסקנה ביקורתית זו, הבאה מתוך הציבור החרדי, ביחס לחוסר היתכנותו העקרונית של רעיון "ההפרדה הוולונטרית" בציבור החרדי בכלל, ובקווי התחבורה הציבורית המשרתים ציבור זה בפרט, מתחזקת גם על רקע התפתחויות מעשיות בשטח, שהתרחשו לאחר מתן פסק הדין של בית המשפט העליון בסוגיה.

²⁰ האירוע הקשה והאלים ביותר, שעליו דווח בעיתונות וזכה לאזכור גם בפסק דינו של השופט רובינשטיין, התרחש ב-2006 בקו 497 של חברת אגד מבית שמש ליהוד. אוריה פרדהיים, נערה בת 18 תושבת בית שמש, עלתה על האוטובוס בדרכה לשירות הלאומי והתיישבה באחד המושבים הראשונים. היא היתה מנומנמת והפעילה את נגן המוזיקה שלה כדי שלא תירדם ותפספס את התחנה שבה התכוונה לרדת, "וכך כשהיא שקועה בחלומותיה ובמוזיקה שלה, חטפה אוריה את הבעיטה הראשונה. הבעיטה פגעה ברגלה וכאשר נשאה את עיניה של מקור הכאב, ראתה מולה את תוקפיה: ארבעה גברים חרדים ואישה שכעבור זמן תכונה הרבנית, והם צרחו כנגדה שיקסע וניסו לתלוש אותה ממקום מושבה כשהם יורקים עליה, בועטים בה ומשליכים עליה כל מיני חפצים... כל הזמן הזה לא שעה נהג האוטובוס, חרדי, לזעקותיה של אוריה ולבקשתה לעזרה. הוא התעלם מהאלימות ומהצרחות 'שיקסע', 'פרוצה' ו'פורצת גדר' והמשיך לנסוע (ענת צוריה [2009]). לחרף את הנפש באוטובוס. ארץ אחרת, 51, עמ' 26.

ג. בין הפרדה להדרה

כשנה לאחר מתן פסק הדין בעניין קווי המהדרין הגיש המרכז הרפורמי לדת ומדינה לשר התחבורה דין וחשבון מפורט ובו ממצאי בדיקה של 104 נסיעות בקווים אלה, שנאספו בשנה שמאז מתן פסק הדין.²¹ כזכור, מכוח פסק הדין, השר נדרש לשקול מחדש את נושא הדלת האחורית והשפעתה על היכולת לקיים "הפרדה וולונטרית" באוטובוסים. הדוח חשף כי מתוך 104 הנסיעות שנבדקו, ב-67 מקרים ביקש אחד הנוסעים או הנהג מנוסעות לשבת בחלק האחורי של האוטובוס או לעלות מהדלת האחורית. עוד נמצא כי ב-23 נסיעות הופעלה אלימות מילולית קשה כלפי נשים או שנהג האוטובוס ניסו לאכוף באופן אקטיבי את ההפרדה. לדוח צורפו גם שני תצהירים של גבר ואישה חרדים, שחששו להזדהות בשמם המלא בשל החשש מפגיעה בהם ובמשפחתם על ידי גורמים קיצוניים. שניהם כתבו כי הם מתנגדים נחרצות להפרדה בתחבורה ציבורית אבל נאלצים להשלים איתה. האישה ל', תושבת שכונת רוממה בירושלים, הסבירה "שאם אכנס להתנגדות עקרונית עליה ידעו בחברה אליה אני משתייכת, הדבר עלול להגיע לידי איום על מקום העבודה שלי, על יכולתי לשלוח את ילדי לתלמודי תורה וכיוצא ב"י", תושב עיר חרדית, הוסיף: "במצב הקיים אני מרגיש שאין לי ברירה אלא לשבת כגבר בחלק הקדמי... החשש שלי מעימות אינו נובע רק מאי-נעימות, אלא מפחד ממשי של תליית פשקווילים בגנותי, והפצת סיפורים משמיצים נגדי שיגרמו סבל לי ולבני משפחתי, כגון הוצאת ילדי ממוסדות לימוד ובגילאים מאוחרים יותר פגיעה בשידוכים". שניהם סיפרו על מקרים רבים שהיו עדים להם בשנה האחרונה של גערות במי שלא צייתו להסדר ההפרדה באוטובוס. ל' הוסיפה: "עליתי עם חברה לפני קצת יותר מחצי שנה לקו 49א. היא היתה בחודש התשיעי להריונה ואני הייתי עם תינוק על הידיים. עלינו מאחורה והתיישבנו מקדימה. אחד הנוסעים דרש מאיתנו לשבת מאחורה. בשל דרישתו חששנו שהדבר יתפתח לכדי מריבה קולנית שתסחף נוסעים נוספים באוטובוס... בשל חששות אלה עברנו לאחור. אירוע זה הוא אירוע אחד מני רבים שחוות נשים חרדיות באוטובוס אשר נאלצות לשבת מאחור בניגוד לרצונן". בהתבסס על תצהירים אלה ועל מלוא הנתונים שנאספו על ידי המרכז הרפורמי לדת ומדינה במהלך שנת הבדיקה, התבקש שר התחבורה להורות על סגירת הדלת האחורית לעליית נשים בקווי התחבורה הציבורית המשרתים בעיקר את האוכלוסייה החרדית ולהורות על צעדים נוספים שיביאו להפסקת הפגיעה בנשים ושימו קץ לכפיית ההפרדה בקווים אלה. הטענה היתה שפתיחת הדלת האחורית לעליית נשים מוסיפה עוד רובד של לחץ על נשים (וגברים) מהציבור החרדי לציית להסדרי ההפרדה.

שר התחבורה דחה את הפנייה. במכתב מטעמו נמסר כי הוא הורה "להשאיר את הדלתות האחוריות בקווים פתוחות", שכן "בחינתם וניתוחם של הנתונים שנצברו במהלך שנת בדיקה זו הביאו את משרדנו לכלל מסקנה כי לא ניתן להצביע על קשר ישיר בין פתיחת הדלתות האחוריות לעליית נוסעים לבין נוהגי הישיבה הנהוגים על ידי המגזר החרדי".²² רק כשנה מאוחר יותר הוצאה הנחיה רשמית בעניין סגירתה של הדלת האחורית באופן ייעודי לעליית נוסעות בקווי התחבורה הציבורית המשרתים בעיקר את הציבור החרדי. צוות בדיקה במשרד המשפטים, שמונה לבחון את התפשטות התופעה של הדרת נשים במרחב הציבורי, קבע כי ההחלטה על המשך פתיחתה של הדלת האחורית אינה סבירה, שכן "קיים חשש ממשי... לפיו הלחץ החברתי, בשילוב עם פתיחת הדלת האחורית, מקשה על נשים המעדיפות לשבת מקדימה לעשות כן באמצעות עלייה מהדלת הקדמית". הצוות הוסיף וקבע כי "במציאות הנוכחית, פתיחת הדלת האחורית בקווים אלה אינה מעשה 'ניטרלי' אלא מעשה העשוי להרתיע נשים מלעלות ולהתיישב בחלקו הקדמי של

²¹ מכתב לישראל כץ, שר התחבורה, בעניין בג"ץ 746/07 - תום שנת הבדיקה (26.1.2012).

²² מכתב חתום על ידי יהודה אלבו, מנהל אגף בכיר, תח"צ וממלא מקום סמנכ"ל מנהל יבשה (12.9.2012).

האוטובוס".²³ היועץ המשפטי לממשלה אימץ מסקנות והמלצות אלה והפיץ אותן ב-2013 כהנחיה מחייבת לכל משרדי הממשלה. הנחיה זו אף עוגנה בהחלטת ממשלה כשנה לאחר מכן.²⁴

ואולם, נראה כי הניסיון המנהלי המאוחר להבטיח שבקווי תחבורה ציבורית המשרתים בעיקר את הציבור החרדי תתקיים רק "הפרדה וולונטרית" נדון בשלב זה לכישלון. ב-2015, שנתיים לאחר שהיועץ המשפטי לממשלה הורה על סגירת הדלת האחורית לעליית נוסעות על מנת שלא להרתיע נשים חרדיות מלשבת בחלקו הקדמי של האוטובוס, שיתפה בלוגרית חרדית בשם חני וייזר את קוראיה בחוויית הנסיעה בתחבורה הציבורית של אישה חרדית, שפשוט "לא אוהבת לשבת בסוף האוטובוס":

בדרך כלל ברחוב עזרא, אני נקרעת. שואלת את עצמי: "אולי תעברי ודי?" בעיקר חוששת שיעלה לאוטובוס מישהו שחושב שמדובר ב"ייהרג ובל יעבור" ואז זה ייגמר בעיכוב מטורף ובניידת משטרה. אחר כך אני חושבת: רגע, אבל זה לא יהודי. זה לא בסדר, אין הלכה כזו. למה שאתן יד למנהג משונה ומבזה שמטיל עלי הגבלות? אז אני נשארת במקום, שמה אוזניות, משתדלת להיות אדיבה ולא מעצבנת ובעיקר בלתי-נראית. אבל הם לא נותנים לי. אף פעם לא נותנים. הציבור החרדי דוחף אותי בכל שבוע להיות רוזה פארקס. נמאס לי, בחיי שנמאס. בקוקה קולה כבר הייתי עם דמעות בעיניים, אבל לא עברתי מקום.

אני לא פמיניסטית. לא מאמינה בשוויון זכויות ולא בזכויות יתר. לגמרי מבינה את "שלא עשני אישה" ומקבלת את מקומי בתוך ההיררכיה החברתית היהודית, שם אישה נקנית. אני קלת דעת כאישה בלי שום סתירה ל"בינה יתרה" בה ניחנתי. אני לא רוצה להניח תפילין ולא לתפוס מקום של גברים בהנהגה. רק דבר אחד קטן, אני לא אוהבת לשבת בסוף האוטובוס...

לפעמים אני מצביעה על המדבקה האדיבה של אגד, שאומרת שאסור להטריד נוסעים בנוגע למקום מושבם, והם אומרים לי, "זה לא החוקים שלנו, לנו יש את החוקים של התורה". לאחרונה התחלתי להגיד, "הרב שלי מאשר לי", אבל זה לא מונע מהאנשים (וגם הנשים, אגב) לשאול אותי שוב ושוב אם אוכל לעבור, לקרוא לי "חוצפנית" ולקלל אותי שלא אמצא שידוך (ברצינות!). באיזו זכות האנשים האלו כופים עלי את החומרות שלקחו על עצמם (אילן, 2015).

גם יוכבד הורוביץ, אישה חרדית המרבה לנסוע באוטובוסים שנהוגה בהם הפרדה, העזה לפני כעשר שנים לקרוא תיגר על המוסכמה הבלתי-כתובה, שבקו 451, המחבר בין אשדוד לירושלים, גברים יושבים מלפנים ונשים מאחור. היא התיישבה באחד המושבים הקדמיים והתעלמה מצעקותיו של גבר חרדי, שקרא לעברה בזעם, "מהדרין", "אחורה", "אזור של גברים" ו"נשים אחורה". כשלא יכלה לשאת עוד את הצעקות, השיבה לו: "מה זאת אומרת אזור של גברים? אזור גיאוגרפי? מה זה מהדרין? אתה מדבר על אתרוג? על לולב? בשום מקום בהלכה, לא בשולחן ערוך ולא ביורה דעה, לא נאמר שלגבר אסור לשבת אחרי אישה, מה שכן כתוב בתורה ובהלכה זה שאסור לבזות את בני ישראל ובנות ישראל". מאוחר יותר הסבירה לעיתונאית תמר רותם, שהתלוותה אליה, כי את מפגן המחאה שלה עשתה משום שהיא חוששת במיוחד מההשפעה על הבנים הקטנים: "הם לומדים שהם, האדונים, יושבים מקדימה. והם לומדים מכך שאפשר להתייחס לנשים

²³ דוח הצוות המשרדי לבחינת תופעת הדרת הנשים במרחב הציבורי, משרד המשפטים, 7.3.2013.

²⁴ היועץ המשפטי לממשלה, מכתב לשרת התרבות והספורט לימור לבנת בנושא "המלצות דוח הצוות המשרדי לבחינת תופעת הדרת נשים (07.05.2013); החלטת ממשלה מס' 1526, מניעת הדרת הנשים במרחב הציבורי, 30.3.2014.

כאילו הן זבל. אבל מאיפה הם באו? לא נשים ילדו אותם? אני באה מחינוך של בית יעקב. אבל יש לי תובנות אחרות, ובעיקר אני לא יכולה לסבול אי-צדק" (רותם, 2011).

עם זאת, יוכבד הורוביץ וחני וייזר, שהעזו לקרוא תיגר על הסדר המגדרי החדש בקווי התחבורה לאוכלוסייה החרדית ואף התייצבו בגלוי ובשמן מאחורי אקט המחאה הזה, הן החרגו בציבור החרדי, במיוחד מאז פסיקת בג"ץ, שנתנה הכשר להסדרי "הפרדה וולונטרית" בקווי תחבורה אלה. הורוביץ זכתה באופן פרטי ללא מעט תמיכה. "אישה אמיצה", "זכית", "קידשת שם שמים ברבים" - אלה היו חלק מהתגובות שקיבלה גם מזרים, שבירכו אותה על המעשה שלה (רותם, 2011). התמיכה המחתרנית הזאת מילאה אותה תקווה שהמעשה שעשתה יעודד מחאה רחבה יותר בתוך קהילתה. "עכשיו אני מחכה שנשים נוספות יתחילו לדבר", הכריזה לאחר מכן, אבל זה לא קרה. אם אנשי ביתר עילית, שהתנגדו לאחד הניסיונות הראשונים להנהיג הפרדה בין נשים לגברים באוטובוסים ב-1996, חתמו בשמם המלא על עצומה ושלחו אותה לאגודה לזכויות האזרח, ככל שנקפו השנים וככל שהתמסדו הסדרי ההפרדה באוטובוסים ונהפכו לחלק משגרת הנסיעה בקווים המשרתים את הציבור החרדי, כך נעשתה ההתנגדות להפרדה לעלומת שם. הוועדה הציבורית, שמונתה בזמנו בהמלצת בג"ץ לבחון את המצב הקיים בקווי ההפרדה, שמעה בין היתר את עדותו של פרופ' מנחם פרידמן, ממייסדי מחקר החברה החרדית בישראל, שהתייחס לקושי המיוחד של בני ובנות הקהילה לבטא בגלוי התנגדות למגמות של הקצנה בתוכה. פרידמן הסביר כי התפשטות ההפרדה בין נשים לגברים לזירות חדשות במרחב הציבורי היא חלק ממגמת ההקצנה בחברה החרדית המובלת על ידי מיעוט קטן, שבו ישנה נוכחות בולטת לכמה חצרות חסידיות. הוא הוסיף וטען כי רוב הציבור החרדי אינו שותף למאבקים אלה, בוודאי לא בתחילתם, אולם גם אינו מתנגד להם באופן אקטיבי, שכן הדבר עלול להיתפס כהתנערות מערכי הדת. מסקנתו הסופית היתה כי "משהורם דגל המאבק להשגת 'תחבורת מהדרין', רוב הציבור החרדי אינו יכול להתנגד לקריאה אשר מוצגת כחובה הלכתית".²⁵

אם כן, התמונה המתבררת בהקשר זה היא מורכבת וחושפת עד כמה קריטי התפקיד שרשויות השלטון יכולות למלא כאשר הן מתערבות במאבקי כוח בתוך הציבור החרדי. הניסיונות הראשונים להניע שינוי בהרגלי הנסיעה של הציבור החרדי בתחבורה הציבורית הובלו כאמור על ידי מיעוט קיצוני ונתקלו בהתנגדות פנים-קהילתית לא מבוטלת. כאשר החליט משרד התחבורה בסוף שנות ה-90 לתת לחברות אגד ודן היתר לסמן את קווי התחבורה המשרתים את הציבור החרדי כקווי מהדרין, לפתוח את הדלת האחורית לעליית נשים ולאפשר למתנדבים חרדים לאכוף את הסדרי ההפרדה בהם, הוא לא התגייס אפוא לתת מענה לאינטרסים של הציבור החרדי כולו, אלא אימץ את עמדתה של קבוצת מיעוט כוחנית אחת נגד עמדתם של רבות ורבים אחרים בציבור החרדי. מתן החסות המוסדית לעמדה המצדדת בהפרדה הכריע בעצם את המאבק ושינה באופן בלתי-הפיך את יחסי הכוחות בין מתונים לקיצונים בכל הנוגע להרגלי הישיבה בקווי התחבורה הציבורית המשרתים את הציבור החרדי. הכנסת ובית המשפט העליון נתנו רוח גבית לתהליך הזה באמצעות המשגה של ההפרדה המגדרית בתחבורה הציבורית כ"צורך" ממשי של הציבור החרדי, שהמדינה חייבת להתגייס להגנתו כחלק מה"זכות" של ציבור זה לחופש דת ותרבות. בית המשפט העליון הגדיל לעשות בהקשר זה והציג את הרעיון של "הפרדה וולונטרית" כפרקטיקה המייצגת לא רק אידיאל תיאורטי, אלא גם אפשרות מעשית להתנהלות בפועל של הציבור החרדי. משמע, ההכשר הנורמטיבי שקיבלו התומכים בקווי המהדרין בתוך הציבור החרדי היה רחב היקף. דרישתם להפרדה בין נשים לגברים באוטובוסים הומשגה כמייצגת את הצרכים ואת האינטרסים של הציבור החרדי כולו, ולכן כמצויה בליבת הזכות לחופש דת. נוסף על כך, המהלך הפנים-קהילתי הכרוך בשינוי הרגלי הנסיעה בתחבורה הציבורית של הציבור החרדי

²⁵ הדוח המסכם של הוועדה לבדיקת הסדרי ההסעה בתחבורה ציבורית בקווים המשמשים את המגזר החרדי, 2009, עמ' 21.

הומשג במונחים ליברליים של חופש ובחירה באמצעות הצגת הרעיון של "הפרדה וולונטרית" כחזון מעשי. להתערבותן של שלוש רשויות השלטון במה שהחל כמאבק פנימי בתוך הציבור החרדי היו אפוא השלכות מרחיקות לכת ברמה המעשית והערכית. ברמה המעשית, רתימת כוחו הכופה של המשפט לטובת תומכי חזון ההפרדה בתחבורה הציבורית סייעה למיעוט קיצוני לכפות את חזונו על הקבוצה החרדית כולה, השתיקה את המתנגדים והעמיקה מבני כוח מגדריים בתוך ציבור זה. ברמה הערכית, טושטשו ההיבטים הכוחניים של התהליך כולו והרעיון של הפרדה בין נשים לגברים בתחבורה הציבורית קיבל תוקף כרעיון הנגזר באופן הכרחי משיח הזכויות הליברלי ועולה בקנה אחד עם ערכים של רצון, בחירה וחופש.

ד. מהפרדה בתחבורה הציבורית להדרת נשים מהמפלגות החרדיות

באוקטובר 2012 העלתה האקטיביסטית החרדית אסתי שושן פוסט לפייסבוק, שבו קראה לנשים חרדיות, "אל תצבענה למפלגות החרדיות כל עוד אין בהן ייצוג לנשים". הקריאה הזאת נהפכה בהמשך לתנועה בשם "לא נבחרות, לא בוחרות" ולמאבק פוליטי, שהובילה שושן יחד עם נשים חרדיות נוספות על זכותן לייצוג, לשוויון ולקול כחלק מהמפלגות החרדיות יהדות התורה וש"ס. שנים מספר מאוחר יותר הסבירה שושן מה גרם לה לכתוב את מה שכתבה באותו פוסט ראשון:

החברה שלי הלכה לבקר את אביה, ששכב על ערש דווי בבית חולים, וניסתה לעבור לצד הקדמי של האוטובוס כדי לומר לנהג שיעצור לה סמוך לבית החולים. היא רק ניסתה להתקרב ושמעה קולות מסננים לעברה: "תחזרי למקום שלך", ולמרות שהיא בדרך כלל אחת שיודעת לענות, היא נשארה ללא מילים ובדמעות. מיד כששמעתי את הסיפור, אמרתי שאנחנו צריכות ייצוג במפלגות שלנו. זה היה האינסטינקט הראשוני שלי, ואכן בערב, כשישבתי לבד ורציתי להגיד משהו לעולם ולא היו לי כסף או חיילים לקמפיין, עשיתי מה שאני יכולה לעשות – וזה לפתוח עמוד פייסבוק. קראתי לו "לא נבחרות לא בוחרות" ולא "לא נוסעות באוטובוס מאחורה", כי בעיניי קיים קשר הדוק בין תופעת ההקצנה נגד נשים לבין בקשתן לייצוג פוליטי" (רידר-אינדורסקי, 2018, עמ' 145).

שושן שרטטה אפוא חיבור בין ההפרדה בין נשים לגברים באוטובוסים לבין הדרתן של נשים חרדיות מרשימת המועמדים לכנסת של המפלגות החרדיות. מנקודת ראותה, כמו גם מנקודת ראותן של כל הנשים החרדיות שהצטרפו אליה, "לא נבחרות, לא בוחרות" נועדה לאפשר לנשים חרדיות להשמיע את קולן באופן ישיר ולא באמצעות מתווכים גברים. הן קיוו כי ייצוג נשי במוקדי קבלת ההחלטות ייתן להן את הכוח להגן על האינטרסים של נשים חרדיות וגם להתערב במקרים של הקצנה, הדרה ופגיעה בנשים, כמו במקרה של קווי המהדרין. שושי, אישה חרדית שהצטרפה לקמפיין של התנועה, הסבירה כיצד הדרתן של נשים חרדיות מהמפלגות החרדיות הופכת את האינטרסים והצרכים שלהן לשקופים:

הם [חברי הכנסת החרדים] באמת לא מבינים מה עובר על נשים, מה קורה עם היצורים האלה שהם תקעו מאחורי המחיצה. הם לא מבינים את זה. עכשיו, ברגע שאתה לא מבין את החוויה הזאת, ואין שם שום אישה שתעמוד ותסביר את זה, ושיתייחסו אליה כאל שווה בין שווים, אז למה שבכלל מישוהו ינסה, למה שהם ינסו למצוא שעון שבת אם לא גילו את החשמל? (רידר-אינדורסקי, 2018, עמ' 71).

ביסוד הבחירה לתרגם את המחאה נגד הדרתן של נשים חרדיות לחלקו האחורי של האוטובוס למאבק לייצוג פוליטי עמדה אפוא התובנה כי התפשטות חזון ההפרדה בין המינים לזירות חדשות במרחב הציבורי לא רק משקפת את עמדת השוליות של נשים חרדיות בתוך הציבור החרדי, אלא גם מעמיקה אותה. לתובנה אחרונה זו היתה שותפה גם יוכבד הורוביץ, שבמפגן מתאה של אישה אחת העזה להתיישב בחלקו הקדמי של האוטובוס באחד מקווי המהדרין. הורוביץ הסבירה כי ההתנגדות שלה להדרתן של נשים לחלק האחורי של האוטובוס נובעת בעיקר מהמסר המגדרי והכוחני העומד ביסוד הקריאה "נשים אחו-רה":

הביטוי "אחורה" מראה שזה העיקר. המילה הזאת ראה עד כמה גברים מזלזלים בנשים. זה כמו בדרום אפריקה, שהשחורים היו כמה דרגות מתחת ללבנים. וזה חילול השם גדול, להתנהג כך. התורה אוסרת עלינו בכל תוקף להתנהג ככה. זה נקרא, "נבל ברשות התורה". אנשים משתמשים בכל מיני אמרות מחז"ל וכך מכסים את הרוע שלהם והשנאה שלהם לנשים. וזה הכי גרוע, כי נשים לא למדו את הדברים האלה. והן לא יודעות מה נכון ומה לא (רותם, 2011).

ואולם, כפי שתקוותה של הורוביץ שהמעשה שלה יעודד רבות ורבים להתייצב בגלוי נגד קווי המהדרין התבדתה, כך גם תנועת "לא נבחרות, לא בוחרות" התקשתה להניע מהלך של שינוי בתוך הציבור החרדי. למעשה מתברר כי אותם מבני כוח שעיצבו את המאבק בעניין קווי המהדרין, ובסופו של דבר הכריעו אותו, השפיעו באופן דומה על מאבקה של התנועה.

כמו בעניין קווי המהדרין, הטיעון המרכזי שגויס בתוך הציבור החרדי נגד המאבק של נשות "לא נבחרות, לא בוחרות" היה טיעון הצניעות, ובמיוחד הציטוט מתהילים (מה, יד) "כָּל כְּבוֹדָהּ בַּת מְלֶכֶת פְּנִימָה", המשמש תזכורת לתפיסה ההלכתית באשר למקומה הראוי של האישה בסֵפֶרָה הפרטית ולהבדלים היסודיים שבינה לבין האיש. אך הנשים החרדיות שנאבקו נגד הדרת נשים מהמפלגות החרדיות התעקשו שהדרה זו אינה מבוססת על עיקרון הלכתי, אלא מונעת בעיקר משיקולים כוחניים, שהרי נשים חרדיות כבר מזמן אינן ספונות במרחב הפרטי, אלא עובדות, מפרנסות ונושאות בתפקידים ציבוריים. כדי לשכנע את הציבור שלהן שייצוג נשים בכנסת אינו סותר את ההלכה הן הפיצו עלון תורני, שנכתב לבקשתן על ידי כמה אברכים מאחת הישיבות הליטאיות המפורסמות, ובו דיון הלכתי סביב סוגיית ייצוג נשים. הן בחרו בגברים תלמידי חכמים כדי שהידע ייתפס על ידי הקוראים כמהימן יותר. תחת הכותרת "קונטרס בירור הלכתי בעניין בחירת נשים למשרות ציבוריות" הסבירו האברכים "ששאלות של צניעות נידונות על פי הזמן והמקום" וכי "מה שנאסר בזמן חז"ל... כאשר נהגו נשים שלא לצאת מביתן איננו נוהג בימינו כאשר נהוג לעסוק במשא ומתן [עם נשים] ולנהל עסקים... ובכל זאת אין שום פרץ ושום צווחה" (רידר-אינדורסקי, 2018, עמ' 79). עם זאת, איש מהאברכים שהיו שותפים לחיבור העלון לא העז לחתום עליו בשמו, והמסמך הופץ בעילום שם בציבור החרדי. ואכן, החשש להיקלע לקו האש באמצעות הזדהות פומבית עם המאבק של תנועת "לא נבחרות, לא בוחרות" היה לו על מה להתבסס.

ב-2014, פעילות התנועה שלחו מכתב לחברי הכנסת החרדים ובו דרישה לכלול נשים ברשימת המפלגות החרדיות לכנסת. הן הצהירו שלא ייצוג נשי, יקראו לנשים חרדיות לא להצביע למפלגות אלו. מיד לאחר שליחת המכתב פרסם הרב מוטקה בלוי, מספר 48 ברשימת יהדות התורה לכנסת, מנשר שבו נכתב: "כל אישה שתתקרב למפלגה לא בהנהגת גדולי ישראל תצא בלא כתובה ואסור ללמוד במוסדות החינוך שלה, וכן לרכוש ממנה כל מוצר ומצווה להוציא את כל הצאצאים שלה מהמוסדות... אני ערב בלי נדר ליישום כל

הנ"ל והוא אמור גם לגברים". בשיחה עם מקורביו הוסיף הרב בלוי, ש"כל מי שתעז לעשות זאת - תטופל בהתאם ותשלם על כך ביוקר".²⁶

ב-2015 הגיעה סוגיית הדרתן של נשים מרשימת המועמדים לכנסת של המפלגות החרדיות לפתחו של בית המשפט העליון. עורכת דין חילונית בשם תמי בן פורת, שנחשפה למאבק של תנועת "לא נבחרות, לא בוחרות", החליטה לעשות מעשה ולהגיש עתירה לבג"ץ בעניין זה נגד רשם המפלגות ונגד מפלגת אגודת ישראל. בעת הגשת הבג"ץ, הדרתן של נשים מחברות במפלגת אגודת ישראל היתה מעוגנת רשמית בתקנון המפלגה, שבו נקבע כי רק "איש יהודי" "שומר תורה ומצוות, הנמנה על החרדים לדבר ה"י" יוכל לכהן בתפקיד של חבר מפלגה, ואילו הנשים יהיו חברות בגוף נפרד ששמו "נשי אגודת ישראל".²⁷ בעתירה לבג"ץ ביקשה העותרת מבית המשפט להורות על מחיקת הסעיפים המפלים מתקנון המפלגה.

הנשים החרדיות, שהקימו את "לא נבחרות לא בוחרות", לא הצטרפו כעותרות לעתירה, אף על פי שמאחורי הקלעים הן היו הכוח המניע של מהלך משפטי זה. ממקומן בצלה של העתירה כתבו נשות התנועה נייר עמדה התומך בה, שאותו שלחו למשרד המשפטים. היה להן חשוב להעביר את המסר שיש נשים חרדיות החפצות בפסיקה "מפורשת" של בג"ץ "לטובת זכותנו השווה לבחור ולהיבחר ונגד האפליה על ידי מוסדות הציבור החרדיים".²⁸ אלא ששופטי בג"ץ היססו. שלוש שנים וחצי היתה העתירה תלויה ועומדת בפני בית המשפט. בדיון שהתקיים ב-2018 הפעילו השופטים לחץ על נציגי מפלגת אגודת ישראל להסכים לתיקונו של סעיף 6א לתקנון המפלגה "באופן אשר יסיר את המניעה הקיימת לצירופן של נשים כחברות במפלגה". לאחר התייעצות פנימית הודיעה המפלגה כי היא מסכימה למחיקת המילה "איש" מסעיף זה. בהודעה נוספת שהגישה לבית המשפט הבהירה המפלגה כי עם מחיקת המילה "איש" מהתקנון, תוסר "המניעה המשפטית הטכנית מפני קבלת נשים למפלגה". עם זאת, המפלגה הוסיפה גם כי תיקון התקנון ומחיקת המילה "איש" לא יביאו "לשינוי מעשי במצב העובדתי בכל הנוגע לקבלה למפלגה". למרות הודעה מאוחרת זו של המפלגה, שהבהירה בבירור כי מבחינה מעשית אף אישה חרדית לא תקבל את אישורה של מועצת גדולי התורה להיכלל ברשימת המועמדים שלה לכנסת, קבע בית המשפט כי העתירה "באה על סיפוקה". בפסק הדין הסופי, שנכתב על ידי הנשיאה אסתר חיות, נכתב כי "היה ובעתיד, חרף היעדר כל מניעה תקנונית ומשפטית להצטרפותה של אישה כחברה במפלגה, תימנע הצטרפות כזאת מאישה כלשהי העומדת, לטענתה, בדרישות הקבועות בסעיף 6א) לתקנון, ניתן יהיה להידרש לסוגיות הנובעות מכך בהליך מתאים, ככל שיוגש".²⁹ עתירה דומה, שהוגשה לבית המשפט העליון נגד מפלגת ש"ס, נדחתה, לאחר שהמפלגה הודיעה לבית המשפט כי הסעיף בתקנונה הקובע כי "למפלגה יתקבל כחבר כל יהודי, אזרחי ישראל, שומר תורה ומצוות..." אינו מדיר נשים. בא כוחה של המפלגה הסביר לבית המשפט כי על פי חוק הפרשנות, בכל מקום שנעשה בו שימוש

²⁶ ישראל כהן, "אישה חרדית שתעז לרוץ לכנסת תטופל בהתאם", **כיכר השבת**, 7.12.2014. <https://www.kikar.co.il/158149.html>

²⁷ סעיף 6א) לתקנון, הנושא את הכותרת "חברות במפלגה", קבע ביום הגשת העתירה: "חבר במפלגה יכול שיהיה: כל איש יהודי מבן שמונה-עשרה שנה ומעלה, שומר תורה ומצוות, הנמנה על החרדים לדבר ה' ומזדהה עם אגודת ישראל ומטרתיה לפתור ברוח התורה והמסורה את כל השאלות אשר תעלינה יום יום על הפרק בחיי כלל ישראל, המכפיף עצמו לדעת מועצת גדולי התורה של אגודת ישראל ומקבל מרותה, אשר מוכן לקבל על עצמו את תקנונה והחלטות מוסדותיה המוסמכים של המפלגה בכל עניין מענייני אגודת ישראל ואשר אינו חבר או משתייך לשום מפלגה אחרת או תנועה ו/או גוף שיש לו זיקה פוליטית למפלגה אחרת, וכמו כן אינו חבר בקופת חולים של ההסתדרות שלא במסגרת ארגון העובדים של אגודת ישראל".

²⁸ נבחרות, נשים חרדיות לייצוג שוויון וקול, נייר עמדה, 7.6.2016.

²⁹ בג"ץ 1823/15 תמר בן פורת נ' רשם המפלגות (2019).

בלשון זכר, ניתן לקרוא את הכתוב גם בלשון נקבה. בית המשפט קיבל עמדה זו וקבע כי "מבחינה עקרונית" ועל פי לשונו הרשמית של התקנון, גם איש וגם אישה יכולים להיות חברי מפלגה, ולכן דחה את העתירה.³⁰

אם כן, כמו בעניין ההפרדה בין המינים באוטובוסים, גם הפסיקה של בית המשפט העליון בעניין הדרת נשים מהמפלגות החרדיות יצרה מראית עין של הגנה על נשים חרדיות מפני הדרתן ואפלייתן לרעה באמצעות גיבושו של מרחב פורמלי שבו הן יכולות לכאורה לבחור היכן לשבת באוטובוס, או אם לפנות למועצת גדולי התורה על מנת להיכלל ברשימת המועמדים לכנסת של המפלגות החרדיות. כזכור, בעניין האוטובוסים הורה בית המשפט על תליית שלטים, שבהם ייכתב שכל נוסע רשאי לשבת היכן שיחפוץ. בעניין המפלגות החרדיות דאג בית המשפט שהמילה "איש" תימחק מתקנון המפלגות ושלא יהיה בו עיגון רשמי של הפרקטיקה של הדרת נשים חרדיות מהכנסת. אולם בפועל, מאחורי מראית העין של מרחב שבו מתקיימת רק "הפרדה וולונטרית", בית המשפט הפקיר את הנשים החרדיות בשתי הזירות והותיר אותן לנהל לבדן את המאבק, שנדון מראש לכישלון, על מקומן באוטובוס, או על עמדת הכוח שלהן במפלגות החרדיות. וכך, אף שהמילה "איש" נמחקה מהתקנון של מפלגת אגודת ישראל, ואף שמפלגת ש"ס הצהירה שניתן לפרש את התקנון שלה כחל על שני המינים, עד היום לא שולבה אף אישה חרדית ברשימת המועמדים לכנסת של אחת משתי המפלגות המייצגות את הציבור החרדי.

לעומת זאת, בצעד מפתיע, מפלגת ש"ס שילבה נשים ברשימתה כאשר החליטה להצטרף למוסדות הקונגרס הציוני העולמי. ב-2015, כאשר התכנס הקונגרס הציוני בירושלים, התברר כי מתוך 17 הנציגים של סיעת ש"ס בו, כשליש הן נשים. אחת מהן, הרבנית אליס עבאדי מארצות הברית, אף נאמה בפני הקהל הגדול (קליין, 2015). ח"כ יואב בן צור, נציג ש"ס שנכח בקונגרס ונשאל אם הכללתן של נשים ברשימת הסיעה אליו מסמנת פריצת דרך ביחס לשילובן של נשים במפלגה, מיהר להבהיר: "זה לא שינוי מגמה... זה לא דומה לשילוב נשים בכנסת, שם צריך להיחשף, אני חושב שהחשיפה הזאת לא צנועה. 'כל כבודה בת מלך פנימה', במקרה הזה שישבו וישתתפו" (שם). אולם נראה כי עניין שילובן של נשים ברשימת ש"ס לקונגרס לא הוכרע כלל על סמך שיקולי צניעות. חוקת הקונגרס הציוני העולמי קובעת כי כל סיעה המצטרפת אליו תכלול 30 אחוז נשים ברשימת נציגיה.³¹ למפלגת ש"ס לא היתה אפוא ברירה אלא לכלול נשים ברשימת נציגיה לקונגרס, אם היה לה חשוב לזכות בעמדת הכוח וההשפעה שמזמנת החברות בקונגרס הציוני העולמי. וכך, מול כפייה משפטית ובשל אינטרס מפלגתי להשיג טובין ציבוריים נוספים לראשי המפלגה ולחבריה, שיקולי צניעות האישה נדחקו לקרן זוית, ונשים חרדיות קיבלו ייצוג הולם בקרב נציגי המפלגה בקונגרס. "יש לנו נשים... יש לנו את המספר הנדרש לנשים" (קליין, 2015), טרח ח"כ בן צור להדגיש בפני עיתונאי, שהציג לו שאלות בעניין זה.

אם כן, נראה שמה שאפשר ומאפשר עד היום למפלגות כמו ש"ס או יהדות התורה להדיר נשים מרשימת המועמדים שלהן לכנסת הוא העובדה שהחוק בישראל אינו מתמרץ בשום צורה את הגברים במפלגה לחלוק את עמדת הכוח הפוליטית ואת הנאות השלטון עם נשים. הצעות חוק, שנועדו להטיל סנקציות על מפלגות שאינן נותנות ייצוג הולם לנשים, הוסרו בכל פעם מסדר היום של הכנסת בשל התנגדותם הנחרצת של חברי הכנסת החרדים ובשל עמדת הכוח הפוליטית המשמעותית של המפלגות החרדיות. הצעת חוק אחת כוונה לתקן את חוק יסוד הכנסת ולאפשר פסילת "רשימת מועמדים שאין בה ייצוג לבני שני המינים".³² הצעת

³⁰ בג"ץ 7571/16 רות קוליאן נ' רשם המפלגות (2019).

³¹ החוקה של ההסתדרות הציונית העולמית והתקנות לביצועה, סעיף 5, פסקה 4אג.

³² למשל הצעת החוק של ח"כ קסניה סבלטובה מ-2017. פ/4284/20, הצעת חוק-יסוד: הכנסת (תיקון) – מניעת השתתפות בבחירות בשל היעדר ייצוג לבני שני המינים). הצעות חוק דומות הוגשו במהלך השנים גם על ידי חברות כנסת נוספות.

חוק אחרת, שהוסרה כבר פעמים רבות מסדר יומה של הכנסת, התמקדה בחוק מימון מפלגות והציעה להגדיל את המימון הציבורי של מפלגות, שבהן יש ייצוג הולם לנשים.³³ התוצאה היא שנכון להיום החקיקה הרלוונטית בישראל לא רק שאינה אוסרת על קיומן של סיעות ומפלגות שכל נציגיהן לכנסת הם גברים, אלא שהיא מעודדת מצב זה ומנציחה אותו באמצעות מימון ציבורי, המגיע לכל רשימת מועמדים לכנסת כחלק מחוק מימון מפלגות, מבלי שבהקשר זה יש הבחנה בין מפלגות הכוללות בפועל נשים למפלגות שבהן מעולם לא כיהנה אישה. גם בהקשר זה ניתן אפוא להצביע על האופן שבו ההסדרה המשפטית משפיעה על יחסי הכוח המגדריים בתוך החברה החרדית ומחזקת הלכה למעשה תופעות של הדרת נשים ואפלייתן. בעניין קווי המהדרין, קיצוני המגזר החרדי לא הצליחו כאמור לקדם את חזון ההפרדה ללא התשתיות, המימון והחסות הציבורית שקיבלו ממשרד התחבורה ומחברת אגד. באופן דומה, מה שמאפשר למפלגות החרדיות להדיר נשים משורותיהן כבר שנים רבות הוא חוק מימון מפלגות וחוק יסוד הכנסת, המאפשרים למפלגות שאין בהן נשים להשתתף בבחירות לכנסת ואף מממנים את ההדרה ואת האפליה האלה באמצעות כספי ציבור.

במקום סיכום: מהפרדה, להדרה ולהשתקה

התפיסה המקובלת ביחס לפרקטיקה הדתית של הפרדה בין נשים לגברים קושרת נהוג זה לטעמים של צניעות ומדגישה את תחולתו על בני שני המינים. משמע, הפרדה בין המינים מוצגת לרוב כעניין שנגזר מעקרונות של צניעות המקובלים בחברה החרדית ונאכפים על נשים וגברים כאחד (הראל ושנרד, תשס"ג). ואולם, נראה שתפיסה זו מתעלמת מהרציונליים ההלכתיים הנוספים המזינים את הפרקטיקה של הפרדה בין המינים ומעלימה את ההקשר הכוחני והמינני שבתוכו היא צמחה והתפתחה מלכתחילה.

ביסודו של העיקרון ההלכתי של הפרדה בין נשים לגברים עומדות בראש ובראשונה תפיסות המשרטטות הבחנה ברורה בין נשים לגברים ביחס למהותם השונה, ובהתאם לכך, ביחס לתפקידם החברתי המובחן וליחסים הראויים ביניהם. חשוב לציין כי לתפיסות אלה יש גם היבט היררכי מובהק: טבען השונה של נשים הוא במהותו עמדת נחיתות, המספקת את הרציונל לא רק להפרדה בינן לבין גברים אלא גם להדרתן מעמדות כוח והשפעה במרחב הציבורי. מבחינה זו, הפרדה בין המינים אינה רק פרקטיקה פיזית, אלא גם ובעיקר רעיון המשרת סדר חברתי ממוגדר והיררכי ומנציח אותו.

הצידוק העקרוני להפרדה בין נשים לגברים שואב את תוקפו משני סוגים של עקרונות הלכתיים, הקושרים את האישה ואת נוכחותה במרחב הציבורי למיניות, לחטא ולטומאה מצד אחד, ומצד אחר לקלות דעת ולחולשה אינטלקטואלית. "קול באשה ערווה", אמרו חז"ל (קידושין ע, ע"א), ובכך כיוונו לתפיסת האישה כחוטאת ומחטיאה ומכשילה אחרים בזיקה למיניותה; על כן היא טעונה בידול, הרחקה וריסון. הנגזרת המיידית של עמדה זו, הרואה במיניותה של האישה מכשלה הטעונה בידול, ריסון והרחקה, היא הכפפתה למשטר של צניעות, שעניינו העלמה של נשים מעין המתבונן באמצעות כיסוי הגוף, בידולן החברתי על ידי הדרתן לספֵרה הפרטית וכמובן, הצבת מחסומים בפני הפיכת גופן למושא התבוננות ותשוקה ברשות הרבים

<https://main.knesset.gov.il/Activity/Legislation/Laws/Pages/LawBill.aspx?t=lawsuggestionssearch&lawitemid=577433>

³³ פ/1872/20, הצעת חוק מימון מפלגות (תיקון – ייצוג הולם לנשים בבחירות לכנסת), התשע"ה–2015. <https://main.knesset.gov.il/Activity/Legislation/Laws/Pages/LawBill.aspx?t=lawsuggestionssearch&lawitemid=564303>. מעניין לציין כי סעיף דומה קיים בחוק הרשויות המקומיות (מימון בחירות), התשנ"ג-1993. סעיף זה הוסף לחוק כחלק מרפורמה שנעשתה בחוק ב-2014.

באמצעות פרקטיקות של הפרדה בין לבין גברים. הדרתן של נשים דווקא לחלקו האחורי של האוטובוס אינה מקרית אפוא. היא נועדה להעלים ככל הניתן את נוכחותן באוטובוס על מנת להגן על הגברים מפני מיניותן. אם כן, עיקר החובה מוטלת על נשים - עליהן להצניע את מיניותן ולהימנע מלהכשיל גברים בטומאתן. זאת ועוד, בהקשר זה חשוב לזכור כי החיבור בין נשים למיניות ולטומאה נגזר מהבחנה יסודית המתקיימת בשיח ההלכתי בין שתי מערכות קוטביות של מושגים. מצד אחד מצויים מושגים כגון קדושה, טהרה, רוח ותרבות, המזוהים עם המהות הגברית, ומצד אחר ישנם מושגים כגון טומאה, חולין, פריון ומיניות, המזוהים כאמור עם המהות הנשית. מבחינה ערכית אין מדובר במערכות מקבילות של מושגים. מפרספקטיבה הלכתית קיים הבדל ברור בין המושגים הללו בערכם ובמידת חשיבותם. רחל אליאור (תשס"א) מסבירה בהקשר זה, כי בתורה ובהלכה המונחים טמא וטהור נתייחדו לציון מצבים המונעים - או מאפשרים - מגע עם המקדש וקודשיו, שכן טומאה, על פי תפיסה זו, היא מקור סכנה לפרט ולחברה ונחשבת למצב הטעון היטהרות. טהרה וטומאה (בחפיפה לגבריות ולנשיות) הן אפוא מושגים בעלי מטען ערכי הפוך. טהרה (גבריות) היא המצב הקיומי האופטימלי, המאפשר התנהלות חופשית בתחום הקדושה וחיי הרוח, ואילו הטומאה (הנשיות) היא מצב פסול מיסודו, המצדיק נידוי והדרה בשל החשש לפגיעה בטהורים.

זאת ועוד, נחיתותה המהותית של האישה בהשוואה לגבר באה לידי ביטוי באינספור מקורות הלכתיים אחרים, המדגישים גם את נחיתותה האינטלקטואלית, את כפיפותה לגבר ואת קלות הדעת שלה. "אין האישה דנה ולא מעידה" (ירושלמי יומא ו, א, מג, ע"ב), "אין חכמה לאישה אלא בפלך" (יומא, סו, ע"ב), "נשים דעתן קלה" (שבת לג, ע"ב), "ברוך שלא עשני אשה" (תוספתא ברכות ז, י"ח, ברכות השחר), "כיוון שנבראה חוה נברא השטן עמה" (בראשית רבא, פ"ז), "איש קודם לאשה להחיות" (משנה, הוריות פג, ז), "מעשה ידיה לבעלה... וצריכה לשמש לפניו" (כתובות סט; רמב"ם, הלכות אישות, כ"א, א, ד). עקרונות אלה מטעימים כאמור את מרכזיותו ואת עדיפותו של הגבר ואת שוליותה, אחרותה ונחיתותה של האישה. כנגזרת ישירה שלהם הופטרו נשים מלימוד תורה והן נתפסות עד היום כבלתי-כשירות לשמש בתפקידי דיינות, פוסקות הלכה או מנהיגות בתוך הציבור החרדי. את הצורך לפטור נשים מלימוד תורה גזרו פוסקי ההלכה מהפסוק בספר דברים (יא, יט) "וְלִמְדֹתֶם אֹתָם אֶת פְּנִיכֶם", שביחס אליו קובע מדרש ההלכה "בניכם – ולא בנותיכם" (קידושין כט, ע"ב). פטור זה נעשה ברבות הימים איסור של ממש, לדעת חלק מן הפוסקים, ומצא את ביטויו בדברי הלכה, כגון "ישרפו דברי תורה ואל ימסרו לנשים" (ירושלמי סוטה טז, א, פרק ג, הלכה ד), או "כל המלמד בתו דברי תורה כאילו לומדה תפלות" (סוטה כ, ע"א).³⁴ באופן דומה נלמד העיקרון בדבר איסור שררה לנשים, ובכלל זה פסילתן לתפקידי דיינות ורבנות, מן הפסוק בספר דברים (יז, טו): "שׁוֹם תְּשִׂים עֲלֶיךָ מֶלֶךְ". הספרי הסיק מכך: "מלך ולא מלכה", ואילו הרמב"ם הוסיף, "אין מעמידים אישה במלכות שנאמר עליך מלך ולא מלכה וכן כל משימות שבישראל אין ממנים בהם אלא איש".³⁵

אם כן, בהקשר זה אנחנו מוצאים מערך שלם של תפיסות ועקרונות, שבמסגרתם מצדיקות מהותן השונה ונחיתותן של נשים את הדרתן מתחומים שונים של ההווה הציבורית ואת ההפרדה ההיררכית בין לבין גברים באותם תחומים ציבוריים, שבהם ניתנת להן דריסת רגל מסוימת. כך, נשים מורשות להצביע בבחירות לכנסת, אך אינן מורשות להיכלל ברשימת המועמדים לכנסת של המפלגות החרדיות. באופן דומה, הן מודרות לחלקו האחורי של האוטובוס וגם בבית הכנסת ניתנת להן דריסת רגל רק בעזרת הנשים,

³⁴ הרמב"ם מוסיף בהקשר זה ופוסק: "צו חכמים שלא ילמד להם את בתו תורה מפני שרוב נשים אין דעתן להתלמד אלא מוציאות דברי תורה לדברי הבאי לפי עניות דעתן" (הלכות תלמוד תורה א, ג).

³⁵ רמב"ם, משנה תורה, הלכות מלכים ומלחמות א, ה.

הנמצאת בשוליו של המרחב הציבורי, ובה הן יכולות לכל היותר להשתתף כנוכחות דוממות ובלתי-נראות בפולחן התפילה המנוהל ונשלט על ידי גברים.

תפיסות הלכתיות אלה, חשוב לזכור, גובשו והתפתחו בעולם שנשלט על ידי גברים. מבחינה זו, הן לא רק מבטאות חזון של עולם ממוגדר והיררכי, אלא גם משקפות הלכה למעשה את הסדר החברתי המגדרי שכחלק ממנו גובשו והן משעתקות אותו. ההלכה היהודית גובשה ונאכפה מאז ומתמיד על ידי גברים, שהיו אמונים לבדם על פירוש הדין המקראי ועל גיבוש הפסיקה ההלכתית. מערך התפיסות ביחס לשונותן של נשים ולנחיתותן המובנית, המחייב ומצדיק הפרדה בינן לבין גברים, התגבש אפוא בעולם שבו לא היתה לנשים דריסת רגל. מציאות זו מתקיימת עד עצם היום הזה, בשל העובדה כי רק גברים ממשיכים להיתפס ככשירים הבלעדיים לשמש בתפקידים של דיינים או רבנים, ומתבטאת גם בכך שנים מודרות מכל עמדת כוח פוליטית בתוך המפלגות החרדיות. מצב דברים כוחני זה מאפשר לגברים לשלוט ללא מצרים בכל הפעילויות הדתיות והפוליטיות בתחום הציבורי ובאופן כזה להנציח את הסדר החברתי הקיים, שבו אין לנשים כל השפעה על עיצובם ועל גיבושם של כללי ההתנהגות שהן מחויבות בהם, ובכלל זה ההיבטים הרעיוניים והמעשיים של ההפרדה בינן לבין גברים.³⁶

מן האמור לעיל מתבררים אפוא הרבדים העמוקים של המאבק המתנהל בעשורים האחרונים בתוך החברה החרדית ביחס לגבולות ההפרדה בין המינים. לא בכדי הסבירה יוכבד הורוביץ, שהעזה לקרוא תיגר על הסדר המגדרי החדש באוטובוס ולשבת מקדימה, את החלטתה לעשות זאת במילים הבאות: "הביטוי 'אחורה' מראה שזה העיקר. המילה הזאת מראה עד כמה גברים מזלזלים בנשים". באופן דומה, אסתי שושן, שהקימה את תנועת "לא נבחרות לא בוחרות", שרטטה מיד את הקשר שבין הסדרי הישיבה החדשים באוטובוס לבין הדרתן של נשים חרדיות מרשימת המועמדים של המפלגות החרדיות לכנסת. הנשים החרדיות הנאבקות נגד התפשטות ההפרדה לזירות חדשות במרחב הציבורי, כמו גם נגד הדרתן מעמדות כוח והשפעה בשם רעיונות ההפרדה, מנסות אפוא לקרוא תיגר על מבני כוח מגדריים ולהשיג שוויון וצדק רב יותר לנשים חרדיות בתוך קהילתן. עם זאת, הן אינן מערערות על חשיבותה של ההפרדה המגדרית בזירות מסוימות ובהקשרים מסוימים. השאלה בעניינה היא מהי חרדיות ראויה בעידן הנוכחי, שבו נשים הן המפרנסות העיקריות ברוב המשפחות החרדיות, בעלות השכלה אקדמית בשיעורים גבוהים בהרבה מאשר הגברים החרדים ונוכחותן במרחב הציבורי היא משמעותית. כפי שהסבירה רידר-אינדורסקי, "המחיצה תמיד היתה שם", אבל הוויכוח, שהולך ומתעצם בשני העשורים האחרונים בתוך החברה החרדית, הוא ביחס לגובה המחיצה ולמיקומה. השאלה היא לא אם תהיה מחיצה בבית הכנסת ובאולמי שמחות, אלא אם משפחות חרדיות חייבות לשבת בנפרד גם באוטובוס ואם במציאות שבה נשים חרדיות כבר מזמן אינן ספונות בביתן, יש הצדקה להדרתן מרשימת המועמדים לכנסת של המפלגות החרדיות. בוויכוח הזה, שומרי הצניעות השמרנים והקיצונים בתוך החברה החרדית מנצחים. הם מנצחים לא רק משום שמרגע שמורם דגל המאבק למען הצניעות, קשה מאוד לגורמים מתונים בתוך המחנה החרדי להתייצב בגלוי נגד מה שמוצג כהגנה על ערכי הדת, אלא גם ובעיקר בשל הגיבוי שמקבלים תומכי ההפרדה מהמדינה. כפי שחשף הדיון בפרק זה, התמיכה המדינתית בהתפשטות ההפרדה בין המינים לזירות חדשות במרחב הציבורי מבוססת על הנחות מכלליות ביחס לציבור החרדי ועל עיוורון ביחס להיבטים הכוחניים של התהליך כולו. השיח המשפטי והציבורי נוטה להתייחס ל"חרדים" כאל קבוצה הומוגנית ואל התרבות ומנהגי הצניעות החרדים כאל עניין קבוע ונתון. אולם זוהי ראייה משטיחה, המעלימה לא רק את גיוון

³⁶ ראו בהקשר זה גם רימלט, 2003. לניתוח היסטורי הבוחן את מקורותיו של איסור העירוב המגדרי ואת הגורמים שסייעו בגיבושו וביישומו בחיי החברה היהודית במהלך הדורות, ראו כהן, 2007.

הקולות בתוך הציבור החרדי, אלא גם את ההתפתחויות הדינמיות בתוכו בכל הנוגע למנהגי דת וצניעות. ראייה זו גם מטשטשת את מבני הכוח המגדריים בתוך החברה החרדית ואת האופן שבו ההתערבות המשפטית מעצימה אותם במקום לפרק אותם. השאלה היא אפוא לא אם יש חרדים וחרדיות התומכים בהתפשטות ההפרדה המגדרית לזירות חדשות במרחב הציבורי, אלא אם יש בתוך הציבור החרדי גם מי שמתנגדים ובעיקר מתנגדות לתהליכים אלה וכיצד מחזקת המעורבות המדינתית את תומכי ההפרדה, מחלישה את מתנגדיה ואגב כך גם מסייעת באופן אקטיבי בקידום חזון ההפרדה.

אכן, הפסוק הידוע בתהילים קובע "כָּל כְּבוֹדָהּ בַּת מְלֶכֶת פְּנִימָה", אולם פרשנותו לאורך הדורות היתה דינמית, בהתאם לזמן ולמקום, וכפי שהסבירו (בעילום שם) האברכים שהתגייסו לסייע לתנועת "לא נבחרות, לא בוחרות", "מה שהיה נכון בזמן חז"ל אינו נכון בימינו". בסופו של יום, המאבק על גדרי הצניעות בתוך הציבור החרדי אינו מאבק הלכתי, אלא מאבק על כוח, שיש לו היבטים מגדריים מובהקים. לפיכך, כאשר המדינה מתערבת ומתגייסת לקידום חזון ההפרדה, היא אינה מגינה על "צורכי הציבור החרדי", או על זכותו של הציבור החרדי לשמור על תרבותו, אלא נוקטת כאמור עמדה במאבק כוחני, תוך שעצם נקיטת העמדה וההתערבות המוסדית תורמות להכרעת המאבק לטובת שומרי הצניעות הריאקציונרים בתוך הקהילה. משמע, המדינה אינה משמרת את התרבות החרדית, אלא משנה אותה מבפנים. מי שמשלמות את המחיר של תהליך זה הן בעיקר נשים חרדיות.

רק לאחרונה הכשיר בג"ץ זירה חדשה נוספת של הפרדה בין נשים לגברים, כאשר דחה עתירה נגד תוכניות אקדמיות נפרדות לחרדים, שבהן המדינה תומכת ושאותן היא מממנת במאות מיליוני שקלים כבר יותר מעשור.³⁷ ברוח שיח ה"צרכים" וה"זכויות" של הציבור החרדי, שהתקבע זה מכבר בדיון המשפטי על ההפרדה בין המינים, הדגיש בית המשפט כי לימודים אקדמיים במתכונת של הפרדה בין המינים נותנים מענה לצורך ממשי של הציבור החרדי וכי עקרון ההפרדה מצוי בליבת הזהות הדתית והתרבותית של הקבוצה החרדית כולה. בהמשך לפסק הדין בעניין ההפרדה באוטובוסים, גם ביחס לתוכניות האקדמיות הנפרדות לחרדים קבע בית המשפט כי מה שמחזק את ממד הלגיטימיות של התוכניות הוא העובדה שמדובר ב"הפרדה וולונטרית". מכוחם של אותם רציונלים, גם תוכניות ההכשרה המקצועית לשילוב חרדים במגזר הציבורי, שאותן מממנת המדינה, התקיימו עד לאחרונה במתכונת של הפרדה בין המינים. בימים אלה מתקיים דיון אם להתמיד במתכונת זו או לעבור למתכונת של הכשרה מעורבת (קשתי, 2021).

בצומת דרכים זה, ולאחר שני עשורים שבהם מזינות תפיסות הנוגעות ל"צורך" בהפרדה ול"זכות" להפרדה וולונטרית את התמיכה המוסדית בהתפשטות ההפרדה בין המינים לזירות חדשות במרחב הציבורי ואת מימונה באמצעות כספי ציבור, כדאי לתת את הדעת לדברים שכתבה רק לאחרונה אפרת ג'הסי, סטודנטית ואקטיביסטית חרדית:

חלק מחברי הפלורליסטים (וזה לא נאמר בציניות) חרתו על דגלם את עקרון הגיוון והשילוב, ובשמו הם מוכנים לבצע התאמות מיוחדות למגזר שמקדש את ההפרדה וההתבדלות. אך דווקא מתוך ההיכרות העמוקה שלי עם החברה החרדית, אולי אצליח לחדש להם כמה דברים.

ראשית, מאין צצה הדרישה ללימודים בהפרדה? בעבר, כל חרדי או חרדית שחשקה נפשם בקריירה כעובדי ציבור ידעו שהעבודה היא מעורבת, וכך גם ההכשרה. והיו כאלה שעשו

³⁷ בג"ץ 8010/16 ברזון ואח' נ' מדינת ישראל ואח' (12.07.2021). ראו בהקשר זה גם רימלט, 2018.

זאת, השתלבו במרחב הציבורי והצליחו לשמר על החרדיות גם בסביבה חילונית. אלא שבעשורים האחרונים החברה החרדית עוברת שינויים גדולים. במקביל לתופעת החרדיות המתחדשת, שהולכת ומתרחבת ושואפת להשתלב, המיינסטרים החרדי דווקא הולך ומקצין.

בילדותי עיטרו איורים של נשים וילדות את ספרי הילדים שקראתי, היום נראים שם רק גברים וילדים. אם בעבר נדרשה מחיצה כדי להפריד בין גברים לנשים באירועים חרדיים, היום כבר מדובר בשתי כניסות נפרדות, שני גרמי מדרגות ואפילו מעלית נפרדת... נראה שכל התורה כולה הולכת ומתנקזת למצווה עיקרית אחת: מחיקת נשים. בינה ובין ההלכה אין שום קשר.

המיינסטרים החרדי עובר אפוא תהליך של הקצנה והתבצרות, והדרישה ללימודים בהפרדה מגדרית, שמקורה בהדרת נשים, היא רק חלק ממנו... האם אישה חרדית שתעדיף ללמוד בתוכנית הכשרה חילונית ומעורבת תוכל לעשות זאת כאשר קיימת תוכנית ייעודית לחרדים בהפרדה?

בשם המטרה החשובה של השילוב יש מי שמסכימים לכופף עקרונות שוויוניים ולהסכים ל"הקלות" לקבוצת מיעוט אחת. אבל מה שמהווה אולי הקלה לקבוצה אחת מגיע עם תו מחיר של פגיעה בקבוצה אחרת. חילונים פלורליסטים עם כוונות טובות אינם מבינים שבדרך זו הם מחמירים את מצבנו, הפמיניסטיות החרדיות והחרדים החדשים, שמנסים לעצור את ההקצנה במיינסטרים החרדי (ג'הסי, 2021).

ביבליוגרפיה

- אטינגר, יי (2006). אגד רוצה להרוויח ומשקיעה בקווים כשרים לחרדים. **הארץ**, 4 ביולי.
- אילן, שי (1996). אגודה חרדית יזמה הפרדה בין המינים בקו אוטובוס לעיר החרדית ביתר. **הארץ**, 2 בדצמבר.
- אילן, שי (2015). "ליד קוקה קולה כבר היו לי דמעות בעיניים, אבל לא עברתי לחלק האחורי". **הארץ**, 14 ביולי.
- אליאור, ר' (תשס"א). "נוכחות נפקדות", "טבע, דומם" ו"עלמה יפה שאין לה עיניים": לשאלת נוכחותן והיעדרן של נשים בלשון הקודש, בדת היהודית ובמציאות הישראלית. בתוך: "עצמון (עורכת), **התשמע קולי? ייצוגים של נשים בתרבות הישראלית** 42. הקיבוץ המאוחד.
- ג'הסי, א' (2021). המטרה היא למחוק נשים. אל תסכימו. **הארץ**, 1 בדצמבר.
- הראל, א', ושנר, א' (תשס"ג). ההפרדה בין המינים בתחבורה הציבורית. **עלי משפט**, ג 71.
- כהן, א' (2007). משני עברי המחיצה: לשאלת ההפרדה המגדרית בהלכה היהודית. הוצאה עצמית.
- כהן, יי (2021). ראש "משמרת הצניעות" פוטר על ידי בית דין. **כיכר השבת**, 12 באוגוסט.
- קליין, צ' (2015). לראשונה נשים ברשימת ש"ס לקונגרס הציוני העולמי. **מקור ראשון**, 24 באוקטובר.

- קשתי, א' (2021). בדלת האחורית המדינה ובניגוד לפסיקת ביהמ"ש המדינה מקדמת הכשרה בהפרדה לחרדים. **הארץ**, 3 בספטמבר.
- רותם, ת' (2003). אגד מהדרין נגד קווי הצניעות הפיראטיים. **הארץ**, 6 באוקטובר.
- רותם, ת' (2011). רוזה פארקס האמיתית. **הארץ**, 23 בדצמבר.
- רידר-אינדורסקי, א' (2018). **ושאינן נראות: פמיניזם חרדי - המקרה של "לא נבחרות לא בוחרות"**. פרדס.
- רידר-אינדורסקי, א' (2020). מתחת להסכמה שבשתיקה להפרדה, מסתתר כעס גדול של הנשים החרדיות. **הארץ**, 31 בינואר.
- רימלט, נ' (2003). הפרדה בין נשים לגברים כהפליה בין המינים. **עלי משפט**, ג, 99 - 140.
- רימלט נ' (2012). המשפט כסוכן של רב תרבותיות: על אוטופיה ומציאות בפרשת ההפרדה באוטובוסים. **משפטים**, מב, 773 - 834.
- רימלט, נ' (2018). תכניות אקדמיות נפרדות לחרדים: בין הנגשה ושילוב למדיניות מעודדת הפרדה. **משפט, חברה ותרבות**, א, 362 - 412.